

HODÁK VENCEL

ROMULUS ÉS REMUS: EGY MÍTOSZ LÉTREJÖTTE ÉS UTÓÉLETE AZ ÓKORI RÓMÁBAN

*„Who controls the past controls the future.
Who controls the present controls the past.”*

George Orwell

BEVEZETÉS

Dolgozatomban Romulus és Remus legendájával fogok foglalkozni. Ám, mint ahogy az a fenti idézetből is sejthető, nem vallástörténeti elemeket, vagy a történet mögött esetlegesen fölsejlő valóságmorzsákat akarom összecsipegetni, hanem politikai-historiográfiai szempontból közelítem meg a témát. Valójában azt igyekszem általánosságban kibontani, hogy hogyan alakul a legenda, annak egyes különösen jelentős mozzanatai hogyan változnak különféle szerzőknél, hogyan módosul az, bizonyos politikai helyzetekben. Hogyan válik absztrakt politikai fegyverré, mondhatni ideológiává. Különösképpen – hogy a dolgozat behatárolható legyen, hiszen igen nagy témáról van szó – a hagyomány kialakulásának lehetséges módozatait, a Cicerónál föllelhető Romulus-kép átalakulását és az Augustus korában fölhasznált Romulust fogom vizsgálni az elkövetkezendőkben, kitüntetett figyelemmel kísérve a testvérgyilkosság megítélését. Kiváltképp érdekes és ezzel együtt nagyon kényes a kérdés, hiszen egy világbirodalomra terebélyesedő állam megalapítójáról van szó. Olyan megalapítóról, aki egy-egy politikus programjában, mint jelkép, különleges jelentőségű, „kiemelt helyként” (*haut lieu*) jelentkezik, igazodási pontként, ugyanakkor legendás-mesés lényként, ám a római ember számára élő és eleven „kulturális örökségként”, aki ebből adódóan elég flexibilis (illetve távoli és dicső, vagy éppen dicstelen) ahhoz, hogy

illeszkedjék a *res publica* vezetéséért ringbe szállók szimbolikus politikai programjához. Előljáróban álljon itt pár példa, hogy három ókori szerzőnél hogyan jelenik meg hazájuk megalapítója. Véreskezű gyilkosként, akinek szörnyű tette: a testvérgyilkosság, utódait a széthúzás, a pártoskodás, a polgárháború átkával sújtja:

„Így van: Rómát keserves végzet üldözi,
a testvérgyilkos kéz büne,
hogy ártatlan Remusnak vére földre hullt,
késő fiakra átkosan.”³⁴⁵

(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

A testvérgyilkosság miatt egy némileg ellentmondásos, ugyanakkor tiszteletet ébresztő személyként, aki végső soron azoknak a magoknak az elhíntője volt, amelyekből a későbbi birodalom elkerülhetetlenül kisarjadt:

„Nagyjából ez történt Romulus uralkodása alatt békében és háborúban, és nem találunk semmit, ami miatt kétségbe kellene vonnunk isteni eredetét és halála utáni istenségét, vagy bátorságát ősi királyságának visszaszerzésében, vagy bölcsességét, mellyel a Várost megalapította, s háborús és békés eszközökkel megerősítette. Az ő jóvoltából vált ugyanis oly erőssé...”³⁴⁶

(Kiss Ferencné fordítása)

Vagy éppen bölcs és előrelátó államférfiként is találkozhatunk Romulusszal, akit már egy felvilágosult korban élt népe olyannyira tisztelt, hogy saját istenévét emelt:

³⁴⁵ Horat. Epod. VII, 17-20.

³⁴⁶ Liv. I, 4-16.

„S amikor Romulus már harminchét esztendeje uralkodott mint király ... oly nagy tiszteletnek örvendett, hogy midőn egy hirtelen napfogyatkozás alkalmával nem tűnt ismét elő, úgy vélik, az istenek sorába emelkedett; ilyen feltételezés földi halandót illetően még soha nem kapott szárnyra anélkül, hogy ne tett volna szert a tökéletesség egészen kivételes hírnevére. S ez Romulus esetében annál is inkább csodálatra méltó, mivel a többiek, akik emberekből istenekké váltak volna, olyan korszakban éltek, amelyben az emberek kevésbé voltak felvilágosultak, úgyhogy az elme hajlamos volt a képzelődésre, mivel a tudatlanok hiszékenységre könnyen kaphatók.”³⁴⁷

(Hamza Gábor fordítása)

Valóban eltérő képek ezek Róma mesés megalapítójáról. Romulus és Remus története azonban olyan mese, melynek érdemes feltenni kérdéseket. Az én kérdésem tehát az, hogy hogyan változott a politikai koncepciók tükrében, a nagypolitika történéseinek fényében Romulusnak illetve az ő véres tettének, a testvérgyilkosságnak a megítélése. A dolgozat nem törekedhet a teljes körűsége, éppen ezért az alábbiakban a főbb tendenciákat igyekszem bemutatni. Továbbá még a dolgozat első felében, a római történeti hagyomány és ebben a Romulus-legenda kialakulása és Fabius Pictor kapcsán – mivel szorosan kapcsolódik a témához –, elkerülhetetlenül szót kell ejtenem a római historiográfia mai tudományos megítéléséről, arról, hogy ki mit miért tart történetileg hitelesnek abból, ami Róma korai történelme kapcsán ma olvasható az ókori szerzőknél.³⁴⁸ Hogy az elemzés sikeres lehessen, távolabbról kell a kérdés felé közelíteni.

³⁴⁷ Cic. De rep. II, 17-18.

³⁴⁸ A kérdés áttekintéséhez, a forrásokhoz lásd: Ogilvie-Drummond 1989. A hiperkritika mellett magyarul: Borzsák 1990, Alföldi 1965, A hiperkritikán alapuló, ám valamelyest eltérő álláspontot képvisel: Wiseman 1995. Érvek a hiperkritika, mellett és ellen: Cornell 1986

AENEAS - A HAGYOMÁNY KEZDETEI

A történeti hagyomány az ókori Rómában, illetve Róma kapcsán rétegesen épült föl, mint egy eleven és folyamatosan formálódó tradíció,³⁴⁹ mely fokozatosan építkezett, alakult az évszázadok során és jutott el a ma ismert állapotáig. Ám kérdéses, hogy mik az alapjai, hogy eredetére nézve mennyiben római az a hagyomány,³⁵⁰ melyen hol kisebb, hol nagyobb változtatások történtek a „kollektíva”,³⁵¹ vagy akár egy-egy szerző,³⁵² vagy egy különösen jelentős átszerkesztő által.³⁵³ Egy idő után elkerülhetetlenül egy-egy, a korai Rómában játszódó történetnek többféle variánsa is létezett egyszerre. Nem volt ez másként Romulus és Remus legendája kapcsán sem, melynek különböző filiációit sokszor bizánci történetírók tartották fenn, a korábbi népszerű antik szerzők mellett.³⁵⁴ Ezt az eleven és helyenként mesterségesen formálódó anyagot használta föl például Cicero is munkáiban, éppen azt a variánst alkalmazva, mely leginkább megfelelt céljainak, így ezzel ő is, mint a már korábban meglévő hagyomány fölhasználója és megőrzője, egyúttal alakítója, egy része lett ennek a láncolatnak.

Ismeretes, hogy kettő párhuzamos eredetmonda is létezett Róma kezdete kapcsán az ókorban, Aeneas bolyongásainak, majd letelepedésének legendája, illetve az ikerpáré.³⁵⁵ Ezek hosszú fejlődés eredményeként, római, görög és etruszk elemekből épültek föl. A Kr.e. I. századi Sallustius a trójai alapítás történetét ismerte:

³⁴⁹ Cornell 1986. 82.

³⁵⁰ Pl. Strasburger fölhívta a figyelmet Róma alapításmítoszáinak negatív elemeire, melyek felvetik a lehetőségét az idegen, ellenséges propaganda hatását a római történeti hagyományra. Lásd: Borzsák 1990. 23.

³⁵¹ Cornell 1986. 76-86.

³⁵² Borzsák 1990. 7-20.

³⁵³ Alföldi 1965. 173-174.

³⁵⁴ Wiseman 1995. 11-12. különösen érdekes a szerző táblázata a Romulus-Remus legenda variánsairól: Lásd: im. 14.

³⁵⁵ A két eredetmonda rövid összefoglalása: Ogilvie 1965. 32-35.

„Róma városát – az én tudomásom szerint – azok a trójaiak alapították és uralták is kezdetben, akik Aeneas vezetésével földönfutókként kóboroltak.”³⁵⁶ (Kurcz Ágnes fordítása)

Már Kr.e. 500 körül ismert lehetett Aeaneas története Etruria területén: az erre való következtetésre ad okot egy ez időből származó tárgyi lelet, mely ábrázolásán Aeneas, atyját Anchisisést a vállán viszi a *pietas* eszményének³⁵⁷ megfelelően. Hasonló leleteket fedeztek föl a régészek a már (valószínűleg) római Veiiiben, azaz a Kr.e. IV. századból (Kr.e. 396 után). Továbbá Laviniumban állt egy hérosz-szentély (*heroon*), melyet még Dionysios Halicarnasseus is látott és följegyzést is készített róla.³⁵⁸ Így a régészek mikor megtalálták, könnyen be tudták azonosítani Dionysios alapján a szentélyt, ami Kr.e. 4. századnak bizonyult és egy Kr.e. 7. századi sírt is találtak benne.³⁵⁹ Timaios egyik töredékéből³⁶⁰ tudjuk, hogy Aeneas szent tárgyakat hozott magával Laviniumba, amit kézenfekvőnek látszik azonosítani a *Penates Populi Romanival*, melyek később is fontos kultikus szerepet töltek be Rómában, ugyanis a *consulok*nak és *praetorok*nak minden évben meg kellett látogatniuk azokat Laviniumban. Továbbá Dionysios Halicarnasseusnál³⁶¹ és Liviusnál³⁶² is hangsúlyosan egy helyi folyóhoz, a *Numiciushoz* kötődik Aeneas kultusza, akit halála után *Iuppiter Indiges*ként tiszteltek. Mindez arra enged következtetni, hogy Aeneas vallásos tisztelete, ilyen vagy olyan formában már korán ismert volt Laviniumban, majd innen terjedt el Közép-Itáliába.³⁶³ Róma a Kr.e. 4. század végén, amikor az etruszk és görög területek között egyre határozottabb hatalmi igényekkel jelentkezett, önmagát nem görögként és

³⁵⁶ Sallust. Cat. 6, 1.

³⁵⁷ A *pietas*hoz, az ábrázolás értelméhez lásd: Köves-Zulauf 1995. 59-61.

³⁵⁸ Dion. Hal. Ant Rom. I, 64, 5.

³⁵⁹ A régészeti leletek rövid áttekintése Momigliano 1989. 59-61. alapján

³⁶⁰ Fragmenta 3b,566,F.59.

³⁶¹ Dion. Hal. Ant Rom. I, 64, 5.

³⁶² Liv. I, 2, 6.

³⁶³ Momigliano 1989. 59-61.

nem is etruszkként, hanem valami egészen másként: trójaiként határozta meg.³⁶⁴ Így kapóra jött Aeneas adaptálása Laviniumból, mely még a későbbiekben is nagy hatással volt a római politikai gondolkodásra, főként Augustus idejében. Ám a rómaiak trójaiságának propagandisztikus lehetőségeit az ellenség is fölhasználta, ilyen volt Pyrrhos éremverése, ugyanis egy didrachmáján félreérthetetlenül utalt a tengerentúli „trójai” Róma ellen viselt összgörög hadi vállalkozásra, magát Achilleusként tüntetve föl.³⁶⁵

ROMULUS ÉS REMUS – MIBŐL ÉS HONNAN?

A történeti hagyomány kifejlődésében fontos kérdést jelent a római szóbeliség, az orális epika kérdése. A szóbeli irodalom léte nem lehet kérdéses az írás előtti Rómában, inkább az a problematikus, hogy ez milyen méreteket öltött, és hogy ebből mennyi szivárgott át a későbbi történeti kánonba. Niebuhr balladaelmélete szerint a később formálódó római történetírásnak fontos forrását jelentették a szájhagyomány útján terjedő *carminak*, hősköltemények, melyek Niebuhr szerint hasonlatosak lehettek például a Nibelung-énekhez. Ezen szövegek, az „ünnepélyes szóbeliség”³⁶⁶ részeként sokfélék lehettek, például rituális költemények, melynek egy fönmaradt darabja a Kr.u. 218-ban lejegyzett *Carmen Arvale*. Vagy lehettek a múltat fölelevenítő, hősokról szóló dalok, melyeket lakomák alkalmával énekmondók adtak elő, zenés kísérettel.³⁶⁷ Erre az idősebb Cato, Cicero és Dionysios Halicarnasseus alapján következtethetünk, de Borzsák István valószínűsíti, hogy azok az ősi dalok, balladák valójában már Cato korában sem léteztek.³⁶⁸ Dionysios két ilyen *carminat* is ismert, egyet Romulusról és Remusról,³⁶⁹ egyet

³⁶⁴ Momigliano 1989. 56.

³⁶⁵ Római történelem 156.

³⁶⁶ Albrecht 2003. 35.

³⁶⁷ Zwirlein 2003. 7-8.

³⁶⁸ Borzsák 1990. 24-28.

³⁶⁹ Dion. Hal. Ant. Rom. I, 79, 10.

pedig Coriolanusról.³⁷⁰ Mommsen kimutatta, hogy a Corilanus legendában oly nagy a görög hatás, hogy az nem származhat a római hősköltészetből. Így marad az ikerpár története, ami viszont valószínűleg olyan kultikus dalokban maradt fenn, melyekben isteni születésükön volt a fő hangsúly (Fr. Leo), így ez a szöveghely sem tekinthető perdöntőnek. Niebuhrral szemben Schwegel szerint a rómaiak, korai történetüket teljes egészében a görögöktől vették át, nincs szó semmiféle római orális epikának a történeti hagyományra való hatásáról. Ez a két markáns nézet a mai napig megosztja a kutatókat a kérdés kapcsán.³⁷¹ Az kétségtelen, hogy volt hatása a szóbeli hagyománynak, a *carmina convivaliak*nak a később formálódó történetírásra, de annak mértéke megnyugtatóan nem állapítható meg. Bizonyos szóbeli információ-kiszivárgást mutat az archaikus görög auktorok tájékozottsága Róma kapcsán, például ilyen jellegű források fölhasználását láttatja Timaios munkája.³⁷² A legújabb kutatási eredmények (pl. hogy a latiumi és etruriai elit a Kr.e. 8. és 7. század folyamán a régészeti leletek tanúbizonyossága szerint átvették a görög *synposion* külsőségeit) alapján igazolódni látszik, hogy létezett számottevő orális hagyomány a korai Rómában.³⁷³

Fontos és szintén vitatott forráscsoportot képeznek a vallási jellegű és állami följegyzések. Ilyen volt az eponym lista, melyet folyamatosan vezettek, és ebben egy-egy év kapcsán följegyezték a legfontosabb *magistratusok* betöltőit, és az adott évet a *consulok* nevei alapján tartották nyilván. Praktikussága miatt minden bizonnyal a köztársaság kezdete óta készítettek ilyen följegyzéseket, melyeknek folyamatosan alakult felépítésüknek jellemzői (mint például, hogy hat hivatal betöltőit tüntették föl) és az első századtól fogva a naptárak mellé fölvésve tették azokat közzé. Sajnos csak néhány maradt ránk, mint például a capitoliumi *Fasti*. Ezek a listák kronológiai forrásként szolgálhattak a későbbi történetírás számára, továbbá a segítségükkel

³⁷⁰ Dion. Hal. Ant. Rom. VII, 62, 3.

³⁷¹ A vitát részletesebben lásd: Zwierlein 2003. 7-13.

³⁷² Ogilvie-Drummond 1989. 23.

³⁷³ Wiseman 1995. 130.

figyelemmel kísérhető volt egy-egy család pályafutása, illetve képet adtak a főbb hivatalokról. Ám ezen túlmenően nem lehetett túl jelentős forrásértékük. Ehhez szorosan kapcsolódtak a *triumphusok* nyilvántartása és egyéb papi följegyzések is (fontos vallási események, templomalapítások stb.).³⁷⁴ Jóval informatívabbak lehettek a főpap (*pontifex maximus*) által készített történeti jellegű följegyzések, az *Annales Maximi* (ill. *tabulae pontificum maximorum* vagy *tabulae annales*). Ezeket kifehérített táblákra, az eseményeket éves lebontásban vésték föl. A *pontifex maximus* érdeklődésének homlokterében munkaköre révén, a kultikus élet kapcsán fontos események álltak, éppen ezért egy-egy évhez olyan történéseket jegyeztek le, melyek a későbbi papok számára is fontosak lehettek. Így főként a szakrálisan jelentősnek vélt eseményeket, mint például különös természeti jelenségeket, esetleg *prodigiumokat*, továbbá olyan, az állammal kapcsolatos égi természetűnek vélt jelenségeket jegyeztek le, melyekről úgy vélték hogy szoros kapcsolatban álltak a *sacrummal*,³⁷⁵ az isteni világgal. Tehát az *Annales Maximi* az utódokat tájékoztatandó készült, évről-évre vallásilag precedensértékű eseményeket tartalmazott egy esetleges szakrális vészhelyzet elkerülésének vagy kezelésének az érdekében.³⁷⁶ A táblák története igen ősi időkre nyúlhat vissza, a legkorábbi róluk szóló információ pusztulásukról tudósít.³⁷⁷ P. Mucius Scaevola (*pontifex maximus*: 130-115) idejében abbamaradt a papi évkönyvek szerkesztése, és állítólag 80 könyvben retrospektív publikálta a táblákat (Badian, Ogilvie). Ám nem teljesen bizonyos, hogy Scaevola idején tették nyilvánossá a papi évkönyveket, a vállalkozás mérete Frier szerint az Augustus-kori tudósmunkákat idézi, éppen ezért ő Kr.e. 12-re teszi az *Annales Maximi* kiadását, ugyanis ekkor nyerte el Augustus a *pontifex maximus* papi hivatalát.³⁷⁸ További forrást jelenthettek a történetírók

³⁷⁴ Ogilvie-Drummond 1989. 16-19.

³⁷⁵ Hahn 1975. 81.

³⁷⁶ Ogilvie-Drummond 1989. 7.

³⁷⁷ Liv VI, 1, 3.

³⁷⁸ Cornell 1986. 71.

számára az orális hagyományon, a *Fastin* és a papi évkönyveken túl az ősi törvények és szerződések szövegei, az előkelő családok saját hagyományainak följegyzései,³⁷⁹ illetve nem szabad elfeledkeznünk a *pompa funebrisek* alkalmával elhangzott *laudatio*król sem.³⁸⁰ Külön érdekesség az első századi C. Licinius Macer egyik forrása, mely saját kutakodásainak eredményeként került napvilágra és munkájához is fölhasználta azt. Ez pedig egy vászon könyv volt (*libri lintei*), amiben a *magistratusok* évszerinti listája volt található, továbbá egy ősi szerződés Róma és Ardea között, amit Macer Kr.e. 444-re datált.³⁸¹ Livius erre többször is hivatkozik,³⁸² például:

„... Moneta templomában elhelyezett, a tisztviselők jegyzékét tartalmazó vászontekercsek szerint – melyeket Licinius Macer forrásként gyakran idéz – ...”³⁸³

(Kiss Ferencné fordítása)

FABIUS PICTOR

Az eddigiekben azon forrásokat ismertettem, melyeket a római történetírók, köztük az első is, Q. Fabius Pictor gyaníthatóan fölhasznált történeti munkája megírásához. A mű maga sajnálatos módon elveszett, de el nemenyészett, ugyanis Livius³⁸⁴ és Dionysios Halicarnasseus illetve más történetírók citátumaiban, hivatkozásaiban tovább élt, illetve pár csekély töredék eredetiben megőrizte a taorminai könyvtár falán.³⁸⁵ Így Fabius Pictor munkájának alapvető tendenciái, jellegzetességei

³⁷⁹ Cornell 1986. 68.

³⁸⁰ Cf. Polyb Albrecht 2003. 278-280. VI, 53-54. A mai történészeknek is nagy hasznára lehet egy-egy ilyen. Lásd pl.: HASLAM, M. W.: *Augustus' Funeral Oration for Agrippa*. In: *The Classical Journal*, 75. évf. (1980) 3.

³⁸¹ Ogilvie-Drummond 1989. 7.

³⁸² Liv. IV, 7; 20; 23.

³⁸³ Liv. VI, 20.

³⁸⁴ Cornell 1986. 81.: Az (akkori) újabb kutatások szerint Livius valószínűleg eredetiben és nem kivonatolva olvasta Fabius Pictort.

³⁸⁵ Ogilvie-Drummond 1989. 5.

rekonstruálhatóak, bár így is túl sok megválaszolatlan kérdés marad. A szerző a második pun háború idején élt, harcolt Hannibal ellen, a trasimenusi csatát személyesen is átélte. Művét a háború végén, vagy ami még valószínűbb, az azt követő években írta. Abban a vészterhes időszakban, mikor Róma és Karthágó a keleti Mediterráneum fölötti hegemoniáért vívta élet-halál harcát, Hannibal a külföld tájékoztatását nem bízta a véletlenre, tanult történetírók dicsőítették őt munkájukban, a hellenisztikus történetírás eredményeit fölhasználva. Ilyen Hannibal oldalán működő történetíró volt Silénos, Sósulos, az egyiptomi Manethón, a babiloni Bézóssos.³⁸⁶ Ekkor Róma szinte kiáltott valakiért, hogy irodalmilag megfelelő, az akkori trendekhez igazodó munkában megírja Róma történetét. A feladat igen nagy volt, hiszen Fabius Pictornak jószerevével a semmiből kellett megteremtenie a római történelmet,³⁸⁷ továbbá az idő is sürgette, hiszen azonnali válaszra várt a Karthágó-barát történetírók propagandája. Így született meg a munka, mely prózában foglalta össze a Város történelmét. Fabius Pictor igyekezett fölőlni a hellenisztikus történetírók szintjére, műve egyaránt szólt a római társadalmi elithez és a külföldhöz is. Az előkelő *gens Fabi*ából származó szenátor alapos görög műveltséggel rendelkezhetett, ezt mutatja az, hogy Kr.e. 216-ban fontos küldetést teljesítve követ volt Apollón jósdájában, Delphoiban (a Hannibaltól elszenvedett katasztrofális cannaei vereség miatt), illetve az is, hogy történeti munkáját az akkori egyetlen irodalmi nyelven, azaz görögül írta. A *gens* egyébként is mutat hellén orientáltságot: a történetíró nagyapját (akitől a Pictor *cognomen* ered) Kr.e. 300 körül a római Salus templom kifestésével bízták meg, aki így eljuttatta Közép-Itáliába a hellenisztikus vonásokat mutató festészeti trendet,³⁸⁸ illetve a *gens Fabia* aktívan kivette részét a hellenisztikus államokkal való politizálásból, mint II. Ptolemaios Philadelphos követei.³⁸⁹ Ezek után nem meglepő, hogy Fabius

³⁸⁶ Borzsák 1996. 32.

³⁸⁷ Cornell 1986. 69.

³⁸⁸ Borzsák 1996. 32.; Albrecht 2003. 280.

³⁸⁹ Borzsák 1996. 33..

Pictor, aki történeti munkájában – melyben figyelmét főként Róma korai és kortárs (pun háborúk korabeli) történetének szentelte³⁹⁰ – nagyban fölhasználta a hellenisztikus történetírás vívmányait, azt teljes mértékben adaptálta a római viszonyokra, ekképpen is a hellenisztikus államok közé emelve Rómát, de történetírásában megmaradva rómainak. Érdeemes Borzsák István alapján néhány, a hellenesztikus, „tragikus” (*peripatétikus*) történetírás Fabius Pictornál kimutatható motívumára fölhívni a figyelmet. Az egyik ilyen, talán legszemléletesebb példa a Liviusnál fönmarat és Pictorra visszavezethető, az áruló Mettius megbüntetésének a története, mely Achilleus bosszúját reprodukálja, a „tragikus” hellenisztikus történetírásban továbbfejlesztve, még azt is fölülicitálva példátlan brutalitásával, mintegy elrettentő *exemplum*ként állítva az esetet:³⁹¹

„Meggzóal Tullus: «Mettius Fufetius! Ha képes volnál megtanulni, hogy mi a hűség, és miként kell megtartani a szerzödéseket, életedet meghagynám, és én magam tanítanálak meg rá, de mivel jellemed gyógyíthatatlan, bűnhödésed tanítsa meg az emberiséget, hogy szentnek tekintse, amit te durván megsértettél. És miként kevéssel ezelőtt a lelkedet osztottad ketté Fidenae és Róma között, úgy kell ma testedet odaadnod, hogy kettészakítsák.» Majd odarendelve két négyfogatú kocsi, Mettiusot kifeszített tagokkal közéjük kötözteti, majd egymással ellenkező irányba meghajtják a lovakat, s a két kocsi kettészakítja a testet, magával vonszolva a hozzá kötött végtagokat.”³⁹²

(Kiss Ferencné fordítása)

Hasonlóan „tragikus” módon, megindító jelenetben örökítődik meg Alba Longa pusztulása,³⁹³ illetve igen szemléletesnek tartom a következő,

³⁹⁰ Ogilvie-Drummond 1989. 5.

³⁹¹ Borzsák 1990. 28-29.

³⁹² Liv. I, 28.

³⁹³ Liv. I, 29.; Dion. Hal. Rom. Ant. III, 29. Lásd: Borzsák 1996 25.

Fabius Pictortól származtatott, és Alexandria hatását mutató epizódot, mely a VI. századi primitív Rómában lehetetlen palotát ábrázol:³⁹⁴

„Mikor a kiáltozó, tolongó tömeget alig lehetett már feltartóztatni, Tanaquil a palota felső részén, a Nova Viára nyíló ablakból – a király ugyanis Iuppiter Stator templomának szomszédságában lakott – beszédet intézett a néphez.³⁹⁵

(Kiss Ferencné fordítása)

További érdekesség, és a „regényes” történetírás Fabius Pictorra gyakorolt hatását mutatja a narratíva nőalakjainak megformálása, illetve az, hogy sok kardinális esemény bekövetkezte szorosán kötődik a személyükhöz, ilyen például Tarpeia, vagy Lucretia története.³⁹⁶ Mindezek alapján elmondható, hogy Fabius Pictornak „a hellénisztikus historiográfia eszköztárának, módszereinek és addigi teljesítményének szuverén ismeretében”,³⁹⁷ mivel Róma számára „a világtörténeti szerephez nem volt elég átvenni Nagy Sándor eszmei örökségét: ki kellett alakítani a méltó hátteret, a világbíró nép mintaszerű történetét is”.³⁹⁸ Ennek jegyében a Romulus szájába adott Liviusnál olvasható következő gondolat is valószínűleg Fabius Pictortól származik:³⁹⁹

„az égiek akarata, hogy az én Rómám a földkerekség fejévé váljon”⁴⁰⁰

(Kiss Ferencné fordítása)

³⁹⁴ Borzsák 1990. 33.

³⁹⁵ Liv. I, 41.

³⁹⁶ Liv. I, 11. Liv. I, 57-59. Fabius Pictor nőalakjaihoz részletesebben: Alföldi 1965. 149-150.

³⁹⁷ Borzsák 1996. 26.

³⁹⁸ Borzsák 1990. 35.

³⁹⁹ Alföldi 1965. 145.

⁴⁰⁰ Liv. I, 16, 6.

A HITELESSÉG KÉRDÉSÉRŐL – KITALÁLT TÖRTÉNELEM?

Kérdés, hogy a cél elérése érdekében az első római történetíró mit tartott még megengedhetőnek és már mit nem. Éppen emiatt szükséges – ígéretemhez híven – bemutatnom két markánsan eltérő tudományos nézetet. Azért is időzöm még az első római történetírónál, mert az utána következő utódai mind kivétel nélkül az általa kompilált római történelmet használták föl, az általa összeállítottak lettek a római történeti hagyomány alapjai, és így Róma kanonikus alapítómítosza is Fabius Pictorig megy vissza.⁴⁰¹ Fabius Pictor forrásértékének kérdése messzemenően megosztja a kutatókat, a konszenzus távolinak látszik. A fő kérdés az, hogy van-e feltételezhető történelmi valóságtartalma az első római történetíró által létrehozott római történelemnek. Azok a hiperkritikusok, akik nem fogadják el a pictori narratívát történeti értékű forrásként, több érvet is felsorakoztatnak álláspontjuk mellett. Először is, Pictornak nem volt elődje, neki a „semmiből” kellett létrehoznia Róma történetét, éppen ezért Alföldi szerint teljes alkotói szabadsággal élhetett, sőt főleg ott volt szüksége a fantáziájára, ahol még nem álltak rendelkezésére megfelelő források, azaz Róma korai történetének megörökítésénél. Továbbá azért is járhatott el így, mert kevés idő állt a rendelkezésére, hiszen a Róma-ellenes agitáció azonnali válaszra várt és így nem igen tudott az első római történetíró alapos kutatásokat végezni.⁴⁰² Éppen ezért – miként azt a mi Anonymusunk is tette a magyarság korai történelme kapcsán –, Fabius Pictor korának előkelő családjait, nemzetségeit visszavetítette a távoli múltba, és ott beleszötte őket a messzi történeti időkbe. Így egy-egy jelentős *gens*nek Róma irányítására való alkalmassága bizonyítottá vált Fabius Pictor által, az *ad maiorem gentis gloriam* létrehozott ősök által. Így domborodott ki a Fabiusok szerepe, illetve Alföldi kimutatta, hogy Fabius Pictor gyűlölettel viseltetett a Claudiusok iránt, éppen ezért nem győzte az ő

⁴⁰¹ Alföldi 1965. 131.

⁴⁰² Alföldi 1965. 173.

múltjukat történetesen nem fölmagasztalni, hanem éppen bemocskolni a munkájában.⁴⁰³ Így a későbbi annalisták is, hasonló okok miatt, mint Fabius Pictor, tovább torzították, alakígtatták a képlékeny múltat. Valószínűleg a Pictort követő történetíró generáció – Cincius Alimentus, a censor Cato és Cassius Hemina személyében – még megtartotta elődjének a történetét, majd a Kr.e. 120-as év consulja, L. Calpurnius Piso Frugi már a hiperkritikusok által kitalált, koholt történelemnek tartott pictori alapokat is tovább torzította. Mégis a legnagyobb kártevőknek ilyen téren az első század kettő annalistáját, C. Licinius Macert és Valerius Antiast tartják, mivel úgy tűnik, hogy (megnyugtatóan nem tisztázott források, vagy saját fantáziájuk alapján) elődeiknél jóval bővebb elbeszélést hagytak hátra Róma korai történetére vonatkozóan.⁴⁰⁴ Már Livius is megfogalmazta az általa forrásként fölhasznált Licinius Macerrel szembeni kritikáját:

„Macer Licinius azt írja, hogy a dictatort a választási gyűlés megtartására nevezte ki Licinius consul, mert elébe akart vágni consultársa szándékának, aki – hogy meghosszabbítsa consulságát – a választási gyűlést még hadba vonulása előtt szerette volna megtartani. Licinius állításának hitelét azonban gyengíti szándéka: hogy saját családjának akarjon dicsőséget szerezni.”⁴⁰⁵

(Muraközy Gyula fordítása)

Tehát már Livius számára is nyilvánvaló volt, hogy ahhoz hogy a múltbeli dicsősége Rómának és a *gens*eknek nagyobbak tűnjék, mint amilyen valójában lehetett, a történetírók torzítottak a történelmen. Ilyen volt még például Valerius Antias ténykedése, ill. Coriolanus megkreálása és megtétele a Marcusok őséneke, vagy például Lucius Iunius Brutus létrehozása is, akinek emléke még Kr.e. 44 tavaszán is hatott egy késői

⁴⁰³ Alföldi 1965. 159-164

⁴⁰⁴ Cornell 1986. 71.; Emiatt fontos az *Annales Maximi* publikálásának időpontja.

⁴⁰⁵ Liv. VII, 9, 4.

leszármazottjára, a zsarnokölő Brutusra,⁴⁰⁶ illetve ilyen történelemcsinálás lehetett még a köztársaság első évének öt consulja is. Tehát a római patrícius és plebejus nemzetségek „minél dicsőbb ősökről gondoskodtak a legkorábbi időktől fogva, és evégből a «közönséges heraldikai hamisítástól» (Mommsen) sem riadtak vissza”.⁴⁰⁷ A fentiekből következik, hogy mindaz, ami Dionysiosnál, Liviusnál és a többiekénél fennmaradt, nem más, mint hamisított múlt, kitalált történelem, így gyakorlatilag semmi (vagy csak nagyon-nagyon kevés) értékelhető, a történelmi valóság felé *közelítő* információval sem rendelkezünk Róma korai történetére vonatkozóan, a hiperkritikusok szerint.

Ezzel szemben például Cornell úgy gondolja, hogy igenis van valóságtartalma annak, ami Fabius Pictortól eredt, s a későbbi annalisták révén formálódva például Liviusnál csapódott le. Hiszen alapvetően olyan forrásokról mondunk véleményt, amik nem maradtak fenn, kivéve pár rövidke töredékben, vagy másoknál szereplő utalásokban és hivatkozásokban. Továbbá nehezen elképzelhető, hogy már a Kr.e. harmadik századi rómaiaknak, s majdani leszármazottaiknak ne lett volna történelmi tudatuk, hiszen például másként a Fabius Pictort megelőző Teophrastoszhoz és Timaioshoz nem juthattak volna el információk. Tehát nehéz elhinni, hogy egy történelmi tudattal rendelkező nép, vagy akár csak a művelt arisztokrácia számára az annalisták gyakorlatilag bármilyen hazugságot lejegyezhetek volna, amiként Fabius Pictor elsősége ellenére sem írhatott le bármit, hiszen már öelőtte megindult a történelmi hagyomány kiformalódása. További, a kételkedőkben való kételkedésre ad okot a hatodik század végére és ötödik század elejére datált ősi *Lapis Satricanus*,⁴⁰⁸ a satricumi dedikáció, mely bizonyítja a *Valerii* fontosságát a köztársaság korai történetében, hiszen a fölírat a Publius Valerius nevet rejti mint fölajánlót, így akár valamivel nagyobb

⁴⁰⁶ Borzsák 1990. 16-19.

⁴⁰⁷ Borzsák 1990. 7.

⁴⁰⁸ [- -]IEI STETERAI POPLIOSIO VALESIOSIO SVODALES MAMARTEI. A Kr.e. 500-ra való datáláson túl számos érv szól a felirat Kr.e. 386-382-re való keltezése mellett. Bővebben lásd: Szöveggyűjtemény 33-35. o.

hitel adható az ős-hamisítással megvádolt annalista Valerius Antiasnak is, hiszen ahogyan Liviusnál fennmaradt:

„Furius és Valerius, miután elrendelték a törvénykezési szünetet, és megtartották a sorozást, Satricum ellen vonultak...”⁴⁰⁹

(Muraközy Gyula fordítása)

Cornell nem ad abszolút hitelt mindennek, ami Liviusnál és társainál található, továbbá elismeri, hogy lehettek változtatások, torzítások, de nem tekinti *alapvetően* kitalált történelemnek mindazt, amit az annalisták alapján tudni vélünk az ősi Rómáról.⁴¹⁰

A GÖRÖGÖK, KIRKÉ, RHOMYLOS – ÉS A TÖBBIEK

Plutarchostól és Dionysiosztól is tudjuk, hogy nem egyedül a pictori legendaváltozat létezett Róma megalapításáról.⁴¹¹ A görög beszámolók Róma eredetéről kettő hagyományon alapultak. Először is a Kirké és Odysseus nászából született utódokkal hozták kapcsolatba a közép-itáliai várost, ezek a következők voltak különböző változatokban: Agrios, Latinos, Télegonos, Rhomanos, Rhomé, Rhomos, Anteias, Ardeias etc. A felsorolt mitikus szereplők legendáit Wiseman Kr.e. 6. századnak, vagy még korábbinak tartja. Kyrénéi Eugammon (Kr.e. 6. század) is csak a Kirké-Odysseus körből állította ki (még ha kicsit bonyolultabban is) az itáliai Italos és Latinos szüleit.⁴¹² Már Hésiodoshoz is eljutott a messzi Itália híre:

„Aineiaszt meg szülte a szépkoszorús Kütheireia,
Ankhiszész hőssel kedves szerelembbe vegyülve,
sok mély völgygel szegdelt, erdős Ída-hegy ormán.

⁴⁰⁹ Liv. VI, 7, 1.

⁴¹⁰ Cornell érveit lásd: Cornell 1986. 75-85.

⁴¹¹ Plut Rom. 1-3.; Dion. Hal. Ant. Rom. I, 72.

⁴¹² Wiseman 1995. 43-50.

Kirké, lánya a Napnak, a nagy Hüperionidésznek,
szült szerelemben a hosszantúró hős Odüsszeusznek
két fiat – Agriosz és a királyi Latinosz e kettő –,
[és arany Aphrodité által még Télegonoszt is.]
Távoli rejtekekben, nagy messze, a szent szigetek közt
ők a dicső türrhének népe felett fejedelmek.⁴¹³

(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

A hésiodosi szöveghelyből is nagyon jól látszik, hogy még külön futott az aeneasi és a kirkéi mítosz szála, és majd csak a Kr.e. 5. században élt lesbosi Hellanicos szerkeszti egybe a két történetet. Amint azt tudjuk Dionysiosztól, már Aristotelés is hasonlóképpen ismerte Itália ősi mitikus történetét, mint Hellanicos.⁴¹⁴ Majd a Kr.e. 4. és főként a 3. századtól fogva változás állt be a görögök által számon tartott alapítólegendában, hiszen a politikai helyzet is változott Róma egyre erősebbé válásával. A Kr.e. 4. század második harmadában élt szicíliai Alcimosnál Aeneas elvette Tyrhheniát, a fiuknak, Rhomylosnak született egy lánya, Alba és neki a fia volt Rhodios/Rhomos, Róma megalapítója. Ez az első datálható megjelenése Romulusnak, akinek a korábbi hagyománnyal ellentétben, Alcimos Romulus lányává tette a latinokat szimbolizáló Albát, ekként reflektálva a Kr.e. 338 utáni politikai változásokra. Hasonlóképpen változik a szintén 4. századi syracusai Calliasnál is a kép. Továbbá Számos újabb variánst hoz a Kr.e. 4. század. Egy változatban még Nagy Sándor óriási sikere is hatott a római alapítástörténetre, ugyanis Émathión Makedónia első legendás királya volt.⁴¹⁵

⁴¹³ Hés. Theogonia 1008-1015.

⁴¹⁴ Dion Hal. Ant. Rom. I, 72, 3.

⁴¹⁵ Az eddig bemutatott görög forrásokat és azok értelmezését Wiseman 1995. alapján vázoltam, a kérdést bővebben lásd: im. 43-62.

„Némelyek azt állítják, hogy a várost... esetleg Émathión fia,
Rhómosz [ti. alapította], akit Diomédész küldött el Trójából.”⁴¹⁶

(Máthé Elek fordítása)

ROMULUS A SZÍNPADON

Mindezeket a különféle görög hagyományváltozatokat Plutarchos és Dionysios Halicarnasseus is elsorolja,⁴¹⁷ véleményezik azokat, majd a történet kapcsán a következőt olvashatjuk Plutarchosnál:⁴¹⁸

„De a leghihetőbb és legbizonyíthatóbb történet vázlatát először a peparéthoszi Dioklész adta elő a görögöknek. Nagyjában őt követi Fabius Pictor is. Ennek is vannak különböző változatai, de lényegében a következőképpen hangzik.”⁴¹⁹

(Máthé Elek fordítása)

A nagyjából Kr.e. 3. századra datálható⁴²⁰ Dioklés, aki Fabius Pictor egyik forrását jelenthette, Borzsák István szerint munkájának létrehozásához fölhasználta Sophoklés Tyró című tragédiáját, „az ikrek csodás felnevelkedését az aristotelési Poétika (c.10) előírásai szerint «bonyolult cselekménnyé» formálta. Ehhez mozgósította a felismerés szokványos kellékeit és a minél hatásosabb drámai fordulatokat... A színpadi követelményeknek megfelelően...”⁴²¹ Wiseman szerint nagy szerepe lehetett a tragédiának, a színháznak a római történeti hagyomány

⁴¹⁶ Plut. Rom. 2. Cf. Dion. Hal. Ant. Rom. 72, 6.

⁴¹⁷ Plut. Rom. 1-2.; Dion. Hal. Ant. Rom. 72. Különösen érdekes a Plutarchos által fönntartott, Promathion által hátrahagyott legendaváltozat, melyet annak ellenére, hogy annak lejegyzője mereven elutasított, Mazarino egy ősi itáliai elemeket fönntartó hagyománynak tart. („*a wonderful archaic fossil*” – Wiseman 1995. 61.)

⁴¹⁸ Hasonlóképpen: Dion. Hal. Ant. Rom. I, 79, 4;

⁴¹⁹ Plut. Rom. 3, 1.

⁴²⁰ Wiseman 1995. 57.

⁴²¹ Borzsák 1990. 21. A pictori Romulus és Remus legenda további színpadi elemeihez lásd: Borzsák 1990. 20-21. Lásd még: Ogilvie 1965. 53.

és ekként a Romulus és Remus kánon kialakulásában, ezt támasztja alá például a következő:⁴²²

„Ezeket az eseményeket főleg Fabius és a peparéthoszi Dioklész beszéli el. Valószínűleg ez a Dioklész írta meg először Róma alapításának történetét. Elbeszélését drámai és meseszerű előadása miatt sokan hitetlenkedéssel fogadják...”⁴²³

(Máthé Elek fordítása)

Ilyen, a színpadokat idéző jelenet például a már említett fölismerés:

„mintha maga az isten is segítette volna Numitort, hogy az igazsághoz közel kerüljön és megsejtsse, milyen nagy dolgok előtt áll... Numitor, Remus elbeszéléséből és arcvonásaiból következtetve, kiszámította az ifjú korát, és egyszerre feltámadt benne az édes reménység, majd azon gondolkodott, miképpen közölhetné a hallottakat titkon leányával, akít még mindig szigorú őrizetben tartottak.”⁴²⁴

(Máthé Elek fordítása)

A már Kr.e. 235-ben vagy 231-ben a színpadon első darabjával bemutatkozó Naeviusról tudjuk, hogy egy, esetleg kettő Romulusról és Remusról szóló történelmi színjátékot, *fabula praetextát* is írt, eposza a *Bellum Poenicum* és más művei mellett.⁴²⁵ Wiseman szerint a római történetírás, illetve a mondhatni könyvkultúra megjelenése előtt (majd még igen sokáig), a tömegekre a legnagyobb nézetalakító, befolyásoló hatást a különböző *ludi* során színpadra vitt színházi előadások jelentették.⁴²⁶ Amennyiben Wiseman elmélete helytálló, a szerinte Fabius

⁴²² Wiseman 1995. 129-132.

⁴²³ Plut. Rom. 8, 7.

⁴²⁴ Plut. Rom. 7. A pictori Romulus és Remus legenda további színpadi elemeihez lásd: Borzsák 1990. 20-21.

⁴²⁵ Albrecht 2003. 93-99.

⁴²⁶ Wiseman 1995. 131-139.

Pictor által fölhasznált⁴²⁷ Naevius (vagy a Naeviusnál is szereplő legendát ismerte Pictor is) nagyjából az általunk is ismert Romulus és Remus legendával készült színházlátogató közönsége számára. Zwierlein viszont nem fogadja el ezt az álláspontot és inkább a korai történeti hagyományra kifejtett görög hatás megléte mellett érvel, de az szerinte is bizonyos, hogy az első történeti drámában, *fabula praetexta*ban már kiforrott Romulus és Remus ikerpárjának alakja.⁴²⁸ Tovább követve Wiseman gondolatmenetét, szerinte Romulus és Remus legendájában, a Naeviusig tartó folyamatos alakítgatása során kiütköztek a patríciusok és a plebejusok közötti korabeli politikai harcok hatásai, mindkét fél részéről. Ugyanis szerinte a Kr.e. 367-es *Licinius-Sextius*-féle törvény (ti. a *consulok* közül az egyiknek plebejusnak kellett lennie) óta a plebejusok érvényt akartak szerezni a *múlt*ban is annak, hogy Róma egy kettős jellegű közösség volt, így alkotva meg Remust, mint a második alapítót. Továbbá a *lex Ogulnia* által megoldott, a patríciusok és plebejusok közötti korábbi ellenséges helyzet tükröződhet az alapítómítosznak a madárjóslatot bemutató részében is: amikor is Romulus csalással győzte le testvérét.⁴²⁹ Remus halála ebben a koncepcióban valószínűsíthetően a patríciusok műve volt, így aknázták ki az alapító megduplázásában rejlő ideológiai lehetőségeket, bár ez nem egészen bizonyos, mindenesetre Remus halála egy jelképes, az eddig bemutatott állomások során kovácsolt fegyvert adott a plebejusok kezébe a patríciusok elleni esetleges harcokhoz.⁴³⁰ Majd Fabius Pictorral kezdődően a történetírás válik lassan, fokozatosan az egyik legfontosabb véleményalakító orgánummá.

⁴²⁷ Ellenvetésként: Albrecht 2003. 95.; Zwierlein 2003. 20., 29.

⁴²⁸ Zwierlein 2003. 13-20.

⁴²⁹ Dion Hal. Ant. Rom. I, 86.; Plut. Rom. 9.; Wiseman elméletének politikatörténeti háttérét lásd: Wiseman 1995. 103-126. A *lex Ogulnia* és a jóslás összefüggéseihez: im. 112-119.

⁴³⁰ Wiseman 1995. 131-142.

TOPOSZOK – EGY ISMERŐS TÖRTÉNET

Fabius Pictor elsődleges célja művével – mint ahogyan arról már korábban szót ejtettem –, Róma dicső múltjának irodalmi megteremtése volt, mely a külföldet, elsősorban a görögséget tájékoztatta arról, hogy a közép-itáliai állam egyenrangú fél a hellenisztikus birodalmakkal, sőt mi több, az *oikoumené* feletti uralomra hivatott. Fabius mivel görögül, főként görögöknek írt, alkalmazta a hellenisztikus „tragikus” történetírás vívmányait, mint ahogy arról szintén volt már szó. Mindemellett érdekes, hogy Romulus és Remus történetében kimutatható Hérodotos fölhasználása, azonban az eldöntetlen kérdés, hogy vajon már peparéthosi Dioklés is, vagy csak Fabius Pictor, a görögöket mércének tartó történetíró építette be narratívájába a történetírás atyját. Ugyanis az bizonyos, hogy Romulus és Remus legendájára nagyon nagy hatással volt egy, már évezredek óta formálódó hagyomány, mely egészen a Kr.e. 24. századi akkád *birodalomalapító* Sarrukinig megy vissza, majd több helyütt is föl-föl bukkan, például ilyen Mózes, Pelias és Néleus (Tyró fiai⁴³¹), a középperzsa irodalomban Ardasír, Indiában pedig Csandragupta története. Mindez Hérodotosnál a Kyros-életrajzban⁴³² csapódik le, mely „toposzfolyam” világosan föllelhető Róma pictori alapítómítoszában is. Olyan toposzok ezek, mint a kosárban, vagy teknőben való, gyilkosság céljából történő vízre bocsátás, állat (kutya, farkas, kecske, szarvas, medve stb.) táplálása által való megmenekülés, egy pásztor és felesége révén való fölnevelkedés, ismeretlen apa és papnő anya és még sorolhatnám.⁴³³ Illetve véleményem szerint ilyen, Romulus és Remus történetében nem, de például Hérodotosnál szereplő toposz, ami még Szent Ambrus hagiografikus életrajzáig is eljutott, az hogy a történet főszereplője már kiskorában (Kyros) királyt, vagy (Ambrus esetében) püspököt alakított a társaival való játékban, mintegy előre vetítve az

⁴³¹ Az Odysseia 11, 235-259 és Dion. Hal. Ant. Rom. I, 77, 1-3 párhuzamra lásd Zwirlein 2003. 44-46.

⁴³² Hér. I, 108-111.

⁴³³ A toposzokhoz és az iker-kérdéshez lásd: Németh 2002. 49-61.

eljövendőt. Zwierlein szerint Fabius Pictor elbeszélésére a hellenisztikus történetírás, Sophoklés Tyrója és Hérodotos Kyros-története volt a legnagyobb hatással, peparéthoszi Dioklészen keresztül. Szerinte nem volt szerepe *pratektáknak* a hagyomány kialakulásában, a Wiseman által föltételezett módon.⁴³⁴

Továbbá H. Strasburger hívta föl a figyelmet a pictori narratíva kapcsán arra, hogy az számos, a rómaiakra nézve negatív, sőt Róma-ellenes elemet tartalmaz. Ilyen például az ikrek anyjának (aki ti. Vesta szűz) kétes teherbeesése, az hogy a nevelőanya egy *lupa*,⁴³⁵ a fiúk rablóként élnek, banditákat vezetnek, az erőszakos nőrablás stb. Ezek alapján komoly külső hatást tulajdonít Strasburger a Romulus és Remus legenda kialakulásának, szerinte a környező görögök is formálták az alapítómítoszt.⁴³⁶ Ma már ez a nézet nem egészen helytálló,⁴³⁷ de a felvetés mutatja a kérdés bonyolultságát és a politikai helyzet lehetséges hatását a legendára.⁴³⁸

A PICTORI NARRATÍVA⁴³⁹

Fabius Pictor, lévén egy történeti munka szerzője, igyekezett a görögöket követve a történetmegformáláson túlmenően pontos dátumokat rendelni egy-egy eseményhez:

„Fabius elbeszélése szerint a nők elrablása a város megalapítása utáni negyedik hónapban történt.”⁴⁴⁰

(Máthé Elek fordítása)

⁴³⁴ Zwierlein 2003. 28-30.

⁴³⁵ Ugyanis a *lupa*: „magát mindenkinek odaadó nőszemély volt, akit a pásztorok farkasszükének neveznek” Liv. I, 4. ill. vallástörténeti vonatkozásai legújabbban magyar nyelven: Oswald 2005. 23-25.

⁴³⁶ Borzsák 1990. 21-24. Cf. Ogilvie 1965. 47.

⁴³⁷ Wiseman 1995. 97.

⁴³⁸ Lásd pl. Dion. Hal Ant. Rom. I, 84, 1-4.

⁴³⁹ A pictori Romulus és Remus történet lehetséges rekonstrukciói: Wiseman 1995. 1-9.; Zwierlein 2003. 23-24.

⁴⁴⁰ Plut. Rom. 14, 1.

Ezen túlmenően, amikor szükséges volt, Pictor igyekezett precíz számadatokkal dolgozni. Timaiost a szeme előtt tartva próbálta követni a görög *synchronizálást* is, nem véletlen a római utolsó király, a gögös (*superbus*) Lucius Tarquinius elűzésének Kr.e. 510-re való datálása, mivel ugye szintén ekkor űzték el Athénból az utolsó *tyrannost*, Hippiast. Ám Timaiossal, Naeviusszal és Enniusszal ellentétben Fabius Pictor Kr.e. 747-re keltezte Róma megalapítását.⁴⁴¹ Tette ezt egyrészt azért, hogy a már ismert 9-8. századi alapítási dátumokat valahogy hihetően összekombinálja Aeneas legendájával, mivel a trójai háború befejezése Kr.e. 1184-re esett Eratosthenes számításai alapján. Ez az évszám az ókoriak számára ismert volt, így Fabius Pictornak ki kellett töltenie az Aeneas (Kr.e. 12. század) és Romulus (Kr.e 9/8. század) közötti időbeli űrt. Ezért létrehozta az alba-longai dinasztiát.⁴⁴² Így Pictorra megy vissza az, hogy szemben például Naeviusszal és – majd a kevéssel később élő és Pictort ismerő, de őt nem mindenben követő⁴⁴³ – Enniusszal Romulus és Remus Aeneas késői leszármazottai, és nem nagyapa-unoka viszonyt tételez föl közöttük, mint ahogy azt valószínűleg tette a már említett két költő, ekképpen kanonizálva az immáron harmóniában lévő görög és itáliai ősmondát.⁴⁴⁴ Továbbá az évszámkezelésben hatással lehetett az első római történetíróra az etruszk *saeculum*-gondolat is, mely már nem az etruszk politikai befolyást, de még a kulturális téren érvényesülő hatást mindenképpen mutatja.⁴⁴⁵ Továbbá akkor, amikor a pun háborúk idejében szükség volt Rómának nyers erejének fitogtatására, nem véletlen, hogy Quintus Fabius Pictor óriási nagy számokat adott meg, illetve tette ezt oly precizitással, hogy az adatok valóságtartalmához kétség se férhessen.⁴⁴⁶ Ilyen például az, hogy az ikerpárral városalapítás céljából kiküldöttek száma a Remusszal való csata után igen erőteljesen megcsappant, és *csak*

⁴⁴¹ Dion. Hal. Ant. Rom. I, 74, 1.

⁴⁴² Alföldi 1965. 126.; Ogilvie ezt a megoldást Catonak tulajdonítja: Ogilvie 1965. 34.

⁴⁴³ Skutsch 1985. 7.

⁴⁴⁴ Skutsch 1985. 142.

⁴⁴⁵ Alföldi 1965. 135.

⁴⁴⁶ Alföldi 1965. 128-130.

3000 gyalogos illetve 300 lovas maradt.⁴⁴⁷ Hasonlóan a számokra épül és valószínűleg Pictorra megy vissza az, ahogyan Róma erősödése és terjeszkedése folyamatos és töretlen növekedést mutat az annalistáknál, mely – talán mondani is fölösleges – valójában közel sem így nézhetett ki. Ezek az ábrázolt hódítások és győzelmek, gyakran mutatnak következetlenséget, mint ahogyan Fidenaeet háromszor is elfoglalták a némiképpen ellentmondásos hagyomány szerint a rómaiak (Tullus Hostilius, Ancus Marcius és Tarquinius Priscus idejében), vagy Veii többszöri legyőzése és részleges elfoglalása is azt mutatja, hogy Fabius Pictor a külföld számára égetően szükséges demonstrálandó dicső múltat részben a történelmi események predatálásával és duplikációjával hozta létre.⁴⁴⁸ Szintén Pictorra mehet vissza Róma legkorábbi történetének oly módon való elmesélése, hogy a fölemelkedés valójában egy rendszerszerű terv eredményének tűnik, sőt ez egy olyan isteni elrendelés, mellyel nem érdemes s nem is lehet szembeszállni. Ekképpen már isteni jel jelölte ki a későbbi város helyét is, mely ezáltal is tökéletes lett, az istenek jelen voltak az alapításnál, és ugyanezek az istenek folyamatosan előjeleikkel biztosították az új város, Róma lakóit jövőbeli, szinte már elkerülhetetlennek tűnő sikereikről.⁴⁴⁹ És végül, Pictornál jelenhetett meg először, szoros kapcsolatban az eddig felsoroltakkal (s ami különösen jellemző lesz a későbbi római politikai gondolkodásra) az, hogy a Róma által vívott háborúk, jogos, igazságos háborúk (*bellum iustum*).⁴⁵⁰

Ezzel elérkeztünk a Romulus és Remus legenda alapváltozatának tárgyalásának a végéhez. Láthattuk, hogy különböző vélemények szerint hogyan is alakulhatott ki egy közösség, egy város, egy állam megalapításának a története, milyen politikai tényezők eredményezhették annak különböző különös és kevésbé különös elemeit, változásait, hiszen egy ilyen jellegű legenda sok olyasmit fejez ki, amit egy közösség szeretne hinni, vagy hisz is magáról, mindig az adott politikai helyzethez

⁴⁴⁷ Dion. Hal. Ant. Rom. I, 87, 3.; II, 2, 4.

⁴⁴⁸ Alföldi 1965. 131-133.

⁴⁴⁹ Alföldi 1965. 144.

⁴⁵⁰ Cornell 1986. 77.; Alföldi 1965. 146-149.

viszonyulva, és óhatatlanul mutatva a külső világgal, a külfölddel szemben való önmeghatározás következményeit is. Az eddig bemutatott Fabius Pictor lett minden más későbbi, Romulust és Remust hasznosító író számára az alapforrás, ahogyan Livius is írja: „a legrégebb történetírónk, Fabius Pictor” (*scriptorum antiquissimus Fabius Pictor*).⁴⁵¹

ENNIUS

A Kr.e. 239-ben Rudiaeben született Q. Ennius *Annales* című munkájához valószínűleg többek között Fabius Pictort is fölhasználta, például Timaios, más hellenisztikus történetírók (pl. Silénos) és az *Annales Maximi* mellett. Továbbá legfontosabb forrásai a költészet területéről Livius Andronicus, illetve Naevius és Homéros voltak. Ennius az utóbbi kettőtől nagyon sokat meríthetett, hiszen egyrészt önmagát az új Homérosnak (*alter Homerus*) tartotta, másrészt Cicero tanulsága szerint Ennius igen sokat kölcsönzött Naeviustól.⁴⁵² Így valószínűleg hasonlóan mutatja be a város alapítását is, hiszen nem követi például Pictort az időrendben. Töredékes műve alapján biztos, hogy a történetben megjelenik Ilia, mint az anya (ahogy Pictornál is), hangsúlyozandó a trójai eredetet.⁴⁵³ Továbbá megjelenik az ikreket tejével tápláló anyafarkas, Faustulus és felesége, a rengeteg előjel, és Remus halála is. Enniusnál Remus valószínűsíthetően kifogásolta a fal fölépítését és megvetését azzal fejezte ki, hogy átugrott afölött.⁴⁵⁴ Az Ennius-féle hagyomány kisebb eltérései kiegészítő szerepet játszhattak Rómában a későbbiek során, Varrón keresztül az *Origo Gentis Romanae*ig

⁴⁵¹ Liv, I, 44, 2. (Kiss Ferencné fordítása); A Romulusszal és Remusszal kapcsolatos régészeti emlékeket szándékosan nem vonom be a vizsgálatba, ugyanis túl messzire vezetnének. Lásd: Zwierlein 2003. 33-44 ill. Wiseman 1995. 63-77.

⁴⁵² Skutsch 1985. 7-8.

⁴⁵³ Hasonló összefüggésben: Iliához lásd még Iuppiter jól ismert vergiliusi jóslatát: Aen. I, 274.

⁴⁵⁴ Enn. Ann. I, xxviii-1; Továbbá lásd Zwierlein 2003. 46-53 (Ennius hogyan ültette át Faustulus feleségének vetélését az anyafarkasra.)

hagyományozódva.⁴⁵⁵ Továbbá dokumentálhatóan először Enniusnál tűnt föl Romulus apoteózisa Quirinuszá, ami valószínűleg Euhemerossa⁴⁵⁶ (*Iera Anagraphé*) megy vissza, az ő fölhasználásával jött létre a majd Ovidiusnál is föltűnő történet.⁴⁵⁷

CICERO ÉS PROCULUS IULIUS

Cicero nem írt történeti munkát, de a történelmet céljai alátámasztása érdekében előszeretettel fölhasználta. Borzsák István tanulmányában⁴⁵⁸ részletesen foglalkozik a Cicerónál különböző időpontokban föltűnő Romulus-képpel, magyarázva azt az adott politikai helyzet fényében. Fontos tudnunk, hogy Cicero mindig is hű maradt a szerinte eszményi államformához, a köztársasághoz. Politikai köpönyegforgatása, mely miatt az utókor, Mommsen tekintélye és Caesar-pártisága miatt negatívan értékelte Cicerót sok mindennek betudható: pl. annak, hogy *homo novusként* nem rendelkezett számottevő támogatói bázissal (ezt ügyvédi munkásságával építette ki); bár tehetős volt, de nem volt dúsgazdag; maga a politikai helyzet sem kedvezett a republikánus álmódosók számára.⁴⁵⁹ Kr.e. 58-ban hazatért száműzetése után és újból aktív szereplőjévé vált a római politikai életnek. Kr.e. 56-ban megtámadta Caesart a szenátusban az optimaták oldaláról, mivel ekkor állítólag súrlódás volt Pompeius és Caesar között, s ezt próbálta kihasználni az akkor Pompeius oldalán álló Cicero. Ám törekvése hosszú távon nem volt gyümölcsöző, ugyanis támadása után nem sokkal a *luccei* találkozón a triumvirek teljes egyetértésben közös nevezőre hozták érdekeiket. Ezután köznevetség tárgyává válva Cicero kénytelen volt Caesar érdekében szólni arról, amit alig egy hónapja hevesen támadott. Később is igyekezett Caesar fölhasználni Cicerót, hogy az segítségére legyen céljai

⁴⁵⁵ Zwierlein 2003. 53-55.

⁴⁵⁶ Ennius *Varia* L 568.

⁴⁵⁷ Skutsch 1985. 205.

⁴⁵⁸ Borzsák 2000.

⁴⁵⁹ Albrecht 2003. 389-391.

elérése érdekében. Módfellett előzékenyen viselkedett vele, a *homo novus*nak Kr.e. 54-ben még 800 000 *sestertius*nyi kölcsönt is folyósított, hogy zilált anyagi helyzetét rendezhesse. A későbbiekben is Cicero politikai elszigeteltségén csak Caesar volt képes enyhíteni, így egy igen furcsa helyzet alakult ki, egy kényszer szülte barátság, mely egészen Kr.e. 51-ig kitartott. A Caesarral való jó viszony (Kr.e. 54-51) idejében született a Platónt példaképül vevő munka, a *De re publica* mely az eszményi államot mutatta be. Nem véletlen, hogy pont ebben az időben, az itt föltűnő Romulusnak az ábrázolásában, annak istenné válásakor megjelenik egy Proculus nevű Iulius, aki Plutarchos szerint már: „Romulus bizalmas és meghitt barátja”.⁴⁶⁰ Ez a szereplő az, aki szemtanúja Romulus *epiphania*jának és közvetíti a rómaiaknak istenné lett királyuk akarátát.⁴⁶¹ Cicero ezzel kapcsolatban, kínos kronológiai magyarázkodással nem győzi bizonygatni azt, hogy a

„régí kor olykor-olykor ugyanis esetlen módon kiagyalt meséket is elfogadott, ez a felvilágosult korszak [ti. amiben Romulus istenné vált] azonban kigúnyolta és elvetette mindazt, ami valójában nem történhetett meg...”⁴⁶²

(Hamza Gábor fordítása)

Már Enniusnál is föltűnt egy szereplő, akinek megjelent az istenné vált Romulus, de ott még nem került megnevezésre. Ez a történet Proculus Iulius szereplésével nagy valószínűség szerint a Kr.e. I. században keletkezett (lehetséges hogy maga Caesar találmánya volt), eszmei kifejeződését adva a *gens Iulia* hatalmi igényeinek, Caesar szerint ugyanis:

⁴⁶⁰ Plut. Rom. 28. (Máthé Elek fordítása) Borzsák István szerint a Plutarkhosnál található Iulius Proclus azonos a a ciceroi Iulius Proculusszal (így bizonyára a liviusi Proculus Iuliuszal is), aki nagy valószínűség szerint a *gens Iulia*val hozható kapcsolatba. Lásd: Borzsák 2000. 64.; Ogilvie 1965. 84-85

⁴⁶¹ Cic. De rep. II, 20.

⁴⁶² Cic. De rep. II, 19.

„Megvan hát ebben a nemzetségben [ti. a *gens Iuli*ban] a leghatalmasabb emberek, a királyok feddhetetlensége és a királyokat is hatalmukban tartó istenek szentsége.”⁴⁶³

(Kiss Ferencné fordítása)

Ezek után, ahogyan egyre feszültebbé, később pedig ellenségessé vált a viszony Caesar és Pompeius között, Cicero az utóbbihoz csatlakozott, elkötelezett köztársaságpártiként úgy gondolta, hogy még ha Pompeius *tyrannos* is lesz, jóval *politikon*abb *tyrannos* lesz, mintha Caesar jutna el az egyeduralomig. Ekképpen következett be a szakítás Caesar és Cicero között, ami Kr.e. 50-től mindössze Kr.e. 48-ig tartott, hiszen Pharsalos után a Cicero képességeit talán leginkább ismerő Caesar szívélyesen fogadta egykori ellenfelét. A helyzet a *dictator* előzékeny viselkedése ellenére is egyre rosszabbá vált, és Cicero feje fölött gyülekeztek a fellegek (pl. Tullia halála Kr.e. 45-ben). Éppen ezért Cicero a kilikiai utazása (Kr.e. 51) után befejezett *De legibus*ban, már Proculus Iulius kitalált személyként tünteti föl, akinek a valódiságán való gondolkodás közönséges időpocsékolás!⁴⁶⁴ Kr.e. 45 márciusában, miután Mundánál Caesar legyőzte a pompeius-párt maradványait is, szimbolikus politikájának talán legerősebb megnyilvánulása következett: a *dictator* elefántcsontszobrát fölállították Quirinus templomában, *deo invicto* (legyőzhetetlen isten[nek]) fölirattal. Erre volt reakció Cicero kifakadása, miszerint „szívesebben látja Caesart egy templomban Quirinusszal, mint Salusszal, azaz jó egészségben”.⁴⁶⁵ Mindez egy már korábban is megtett célzás fölélesztése volt, ugyanis hasonló megesett már Kr.e. 67-ben is:

⁴⁶³ Suet. Caes. 6.

⁴⁶⁴ Cic. De leg. I, 1, 3.

⁴⁶⁵ Cic. ad Att. 12, 45-48.; Borzsák 2000. 68. Cicero Caesarhoz való viszonyának változásának szemléletes bizonyossága az egy évvel korábban, Kr.e. 46-ban elhangzott Pro Marcello beszéd, melyben Cicero az állam üdve és Caesar *épsége* közé gyakorlatilag egyenlőségjelet tett. „Mi valamennyien, akik az állam üdvét kívánjuk, arra kérünk téged, hogy vigyázz az életedre és épségedre.” Pro Marcello 10. másutt ugyanez kevésbé metaforikusan: „Cselekedeteid azonban összefonódtak minden polgár boldogulásával és az egész állam életével” Pro Marcello 8. (Boronkai Iván fordítása)

„A többi senator élesen kikelt Pompeius ellen; az egyik consult majdnem agyonverte a tömeg, mert azt a kijelentést tette, hogy ha Pompeius utánozni akarja Romulust, nem kerüli el annak sorsát sem.”⁴⁶⁶

(Máthé Elek fordítása)

Tehát azt kívánta Cicero, hogy a szenátorok, akárcsak Romulust,⁴⁶⁷ Caesart is, a *Curiában* megöljék, mint *tyrannost*.... pár hónap múlva az álom valósággá vált.⁴⁶⁸

AZ ESZMÉNYI ÁLLAM

Véleményem szerint ebbe a mintába további Romulus ábrázolások illeszkednek. Cicero Kr.e. 63-ban, *consulsága* idején az államrendet alapjaiban veszélyeztető Catilina összeesküvésével volt kénytelen szembenézni. Ahogyan már korábban Sulla, Cicero is igyekezett magát az *Urbs* újraalapítójának, új Romulusnak föltüntetni, és ebben segítségére volt az összeesküvés fölszámolásában elért sikerei révén a neki adományozott *pater patriae* megtisztelő cím, hiszen Róma első királya kapta meg először ezt a titulust.⁴⁶⁹ Később ebben a megtiszteltetésben részesült Caesar és Augustus is. Ahogyan egykoron Romulus bűnös módon megölte a várost veszélyeztető Remust, úgy vállalta magára Cicero is a Róma ellen törő összeesküvés vezetőinek törvényellenes kivégzését.⁴⁷⁰ Száműzetéséből való visszatérése, Róma alapításának 700. évfordulójának apropóján Cicero a *De oratoréban* és a *De re publicában* fölvezolta, hogyan is kellene festenie az ideális államnak, az ideális Rómának a városállami polgáreszménynek és az ősi ideáloknak megfelelően.⁴⁷¹ Ellentétben a görög *nomothetesek* elképzelésével, Róma

⁴⁶⁶ Plut. Pomp. 25, 9.

⁴⁶⁷ Plut. Rom 27.; Liv. I, 16.

⁴⁶⁸ Mindezek Borzsák 2000. alapján 60-70.

⁴⁶⁹ Herbert-Brown 1994. 49.

⁴⁷⁰ Havas 2004. 277.; Sallust. Cat. 50-55.

⁴⁷¹ Havas 2004. 279.

politikai berendezkedésének a szilárdsága abban áll, hogy az sok évszázadon keresztül formálódott, így Cicero átveszi Cato organikus államszemléletét, annak a Catóét, aki szintén Róma egy centenáriuma, nevezetesen a hatodikra írta művét, az *Originest*.⁴⁷² Azonban az organikus szemlélet ellenére a tökéletes államnak kell hogy legyen kezdete, és ezt az origót Romulus jelenti. Romulus életének az eleje szorosan összefügg azzal, hogy a hagyomány szerint Mars fia volt. Ezt Cicero nem is hallgatja el, sőt már itt megfogalmazza az államférfinak a közösség érdekében véghezvitt erényes tetteiért járó örök boldogság lehetőségének gondolatát, mely elképzelés a későbbiek során még nagyon fontos lesz:

„mivel az [ti. Romulus isteni eredetének a legendája] nem csupán tiszteletre méltó korra tekint vissza, hanem azt őseink bölcsen tovább is adták, s tették ezt abban a hiszemben, hogy a közjó szolgálatában érdemekre szert tett férfiak nem csupán isteni szellemmel rendelkeznek, hanem isteni elődökre is visszatekintenek”⁴⁷³

(Hamza Gábor fordítása)

Majd Cicero röviden elmeséli az alapításig tartó történetet, egyetlen egyszer kitérve Remusra, éppen csak egy röpké említés erejéig (többször nem is fordul elő a szövegben), hiszen létezését egészen nem tagadhatta le, bármennyire is szerette volna. Ezek után 4 teljes *caputon* keresztül thukydidési stílusban⁴⁷⁴ dicséri Róma városának geopolitikai helyzetét és ezáltal annak megalapítóját is.⁴⁷⁵ Cicero hangsúlyosan külön kitér a senatussal együtt való kormányzás fontosságára, mely szerinte akkoriban a spártai minta átvételét jelentette, és így:

⁴⁷² Havas 1995. 49-50.; Cic. De rep. II, 1, 2.

⁴⁷³ Cic. De rep. II, 2. 4.

⁴⁷⁴ Cf. Thuk I, 5-8.

⁴⁷⁵ Hasonlóan ugyanaz egy „modern” tollából: Stambaugh 1988. 7-8.

„az egyeduralom és királyi hatalom révén az államok abban az esetben irányíthatók és kormányozhatók jobban, ha a legderekabb tekintélye összekapcsolódik a teljhatalom gyakorlásával”⁴⁷⁶

(Hamza Gábor fordítása)

Cicero Romulus alkotásának tartja az alapvető törvények meghozatalát, illetve a társadalom horizontális és vertikális fölosztását, továbbá igen dicsérendőnek tartja az állam érdekeit szolgáló madárjósítás meghonosítását. Amint azt láthatjuk, egyetlen egy szó esett Remusról. Az „állam nem csekély üdvére”⁴⁷⁷ való madárjósítással alapította meg Romulus Rómát, de a szövegben egy szó sem esik arról, hogy tulajdonképpen miért is kellett madárjósításhoz folyamodni. Természetesen nem meglepő, hogy nemhogy testvérgyilkosságról, de lényegében Remusról sincs szó. Ahogyan majd látni fogjuk Augustus kora kapcsán, ahol a testvérgyilkosság meglétét igyekezni fognak tagadni, itt nemhogy testvérgyilkosság, de Remus sincs, hiszen a legtökéletesebb állam megalapítójával van dolgunk! Egyrészt követve Borzsák Istvánt, Caesar és Cicero viszonya, ha nem is felhőtlen és őszinte barátság, de lényegesen jobb volt, mint amilyen volt korábban és lett a későbbiekben. A senatussal együtt való bölcs kormányzás, akár még Caesarnak, vagy bárki másnak, az államot a végromlásból újraalapítani képes személy számára megfontolandó tanács lehetett, a madárjósítás komolyan vétele mellett. Ez a két tényező jelenti majd a *De divinatione*ban is az állam szilárdságát.⁴⁷⁸ Szintén számításba jöhet az, hogy Cicero Caesar, vagy bárki más mellett saját magát képzelte el az egyedüli olyan alkalmas személynek, aki meg tudja oldani Róma problémáit. Cicero elképzelése szerint a válság egyik fő oka az volt, hogy megszűnt a polgárok közti összetartozás érzése, ezáltal semmivé vált a római nép egysége. Ahhoz, hogy ez, a *mos maiorum* alapjain újjászerveződhessen, az államnak a polgárok *consensus*ára kell építenie,

⁴⁷⁶ Cic. De rep. II, 9. 15.

⁴⁷⁷ Cic. De rep. II, 9. 16. (Hamza Gábor fordítása)

⁴⁷⁸ Hoffmann 2001. 164.

ezáltal a polgárok egyetértését, a *concordiat* kell helyreállítani. Így igyekezett Cicero igen széles, mondhatni minden, a politikában hangját hallatni képes társadalmi elemre építeni, hiszen a társadalmi egyetértés csak így volt helyreállítható.⁴⁷⁹ Mindennek fényében igen kompromittáló lett volna a tökéletes államról szóló munkájában, egy Romulusként, újjáalapítóként, illetve az állam megmentőjeként tetszelgő államférfinak írnia az első alapítást beszennyező testvérgyilkosságról, hiszen mintegy ő maga vállalta magára még Kr.e. 63-ban, mint Romulus, a Rómán kívül tartózkodó Catilina társainak (mint Remus[ok]) jogtalan kivégzését,⁴⁸⁰ amiért Kr.e. 58-ban kénytelen volt száműzetésbe vonulni.⁴⁸¹ Igen kínos lett volna az egyébként is kellemetlen helyzetben lévő Cicero számára egy ilyen kényes kérdésben, mint a Város megalapítása, előhozakodnia Remus meggyilkolásával: ezért inkább egyszerűen – egy említéstől eltekintve – igen elegánsan nem vett tudomást annak létezéséről.

DEUS INVICTUS?

Ismervén Caesar Kr.e. 45 márciusa utáni valláspolitikáját, Cicero személyes tragédiáját és problémáit, nem véletlen, hogy Cicero ekkoriban a *theologia* felé fordult és megírta a *De natura deorum* (Az istenek természete) majd a *De divinatione* (A jóslásról) illetve a *De fato* (A végzetről) című munkáit. Hiszen, amint arról volt már szó, Caesar elefántcsontszobra a mundai győzelem után Quirinus templomában lett elhelyezve, legyőzhetetlen isten fölirattal, mely szobrot az ünnepi menetben együtt vittek *Victoria* istenszobrával. Ez a tett valószínűsíthetően már az uralkodói kultusz bevezetésének első lépései között tartható számon. Caesar ezzel kinyilvánította, hogy ő a második Romulus, de nem tette ezt „hivatalosan”, így később tovább formálódhatott a caesar-kultusz, s így alakulhatott ki a Iuppiter-Iulius kép. Caesar számára a Romulusszal való azonosulás jelentette Róma és

⁴⁷⁹ Havas 2004. 282-285.

⁴⁸⁰ Sallust. Cat. 32.

⁴⁸¹ Cf. Cic. Pro Pisonem 5-6.

az államberendezkedés megújításának a gondolatát, azt hogy a *populus* sorsának egésze fölött vigyázó atyaként (akárcsak Iuppiter az istenek világában) tűnhet föl, illetve a Romulus-kép egyengette a királyság felé vezető utat is. A „nem hivatalos” azonosítás komolyságát csak fokozta az, hogy Caesar nem vélt ősanyjának, Venus *Genetrix*nek általa egy évvel korábban fölszentelt szentélyébe helyeztette saját félisteni szobrát. Továbbá az az elképzelés is erősítette az azonosulást, miszerint Caesar, csakúgy mint Romulus (hagyomány szerinti sírja a *Lapis Niger*), Róma városának területén belül akart eltemetkezni. A mindeddig elsoroltak súlyos problémákat vetettek föl, hiszen Caesar már életében istenné válni látszott. Mindez szöges ellentétben állt a Cicero által már az Államban lefektetett elképzelésekkel. Hiszen Scipio álmából (*Somnium Scipionis*)⁴⁸² kiderül, hogy az állam érdekében véghezvitt erényes cselekedetek révén az államférfiak az istenek szférájába emelkedhetnek *haláluk után*:

„De hogy minél nagyobb hévvel védelmezd az államot, tudd meg Africanusom, hogy mindazok számára, akik megmentették, megsegítették a hazát és növelték határait, külön hely van kijelölve az égen, ahol boldogan élvezhetik az örökkévalóságot.”⁴⁸³

(Havas László fordítása)

Tehát így Cicero a kényszerű *otium* idején keletkezett *De natura deorum*ban szembeszállt (érdekes hogy a sztoikus bölcselek érveivel fölszerelve)⁴⁸⁴ Caesar uralkodókultuszával, mivel az már életében istenné vált, Quirinus-Romulusszal azonosulva, és a főtebb már említett Atticusnak írott levelében ugyanazt a sorsot kívánta Cicero Caesarnak, mint amit a zsarnokká vált Romulus volt kénytelen elszenvedni a szenátoroktól, nevezetesen azt, hogy megölték és földarabolták. Ennek fényében vajon véletlen-e hogy az uralkodókultusz ellen burkoltan

⁴⁸² Cic. De rep. VI, 9, 1-26, 9.

⁴⁸³ Cic. De rep. VI, 13, 3; cf. Cic. Tusc. Disp. I, 12.

⁴⁸⁴ Havas 2004/b. 243-246.

agitáló *De natura deorum*ot szerzője a későbbi *tyrannocidának* Marcus Iunius Brutusnak címezte?⁴⁸⁵ Láthattuk tehát, hogy Caesar Romulust fölhasználta, ám az őt meggyilkolók is fölhasználták a mítoszt, hiszen ugyanúgy a senatus épületében végeztek vele, ahogyan egy legendaváltozat szerint Romulust is megölték.⁴⁸⁶ (Plutarchos másként ismeri a szenátorok által végrehajtott kivégzést, szerinte Vulcanus templomában „megtámadták és megölték a senatorok, testét felvagdalták és keblükben vitték ki a darabokat”⁴⁸⁷) A dolog szépsége az, hogy a zsarnokölő Brutus annak a Lucius Iunius Brutusnak volt a vélt leszármazotta és viselte a *cognomenét*, aki az utolsó zsarnok királyt, Tarquinius Superbust elűzte. Mintha már-már kicsúszna a jelen kezéből az irányítás és a múlt venné át azt ... Ám az, hogy Cicero tökéletes kontrollal rendelkezik a múlt fölött, egyrészt abban jelentkezik, hogy a műben a Caesarral azonosítható, az ő elveit valló Cotta halála igen korán bekövetkezett,⁴⁸⁸ és véleményem szerint abból kifolyólag sem lehet véletlen a cicerói azonosítás, hogy Cotta nem sokkal azelőtt halt meg, hogy gyakorlatilag istenné vált volna, hiszen nem sokkal triumphálása előtt hunyt el. Ekként Cotta, ahogyan Cicero reményei szerint Caesar sem, nem tudott istenné válni. Másrészt, ahogy az Állam esetében is, a jelent és annak megoldandó problémáit Cicero a múltba transzponálta, ekképpen játszódik a *De natura deorum* – azaz egy uralkodókultusz ellen burkoltan fellépő mű – párbeszéde Kr.e. 77-75-ben, amikor is megszűnt Sulla *dictaturája* és visszaállt a köztársaság szabadsága. Az időszak pikantériáját az adja, hogy a komoly propaganda ellenére sem sikerültek Sulla deifikációs kísérletei. Ezzel is hangot adott Cicero azon

⁴⁸⁵ Havas 2004/b. 237-241.

⁴⁸⁶ Appianos szerint szándékosan, Romulus megölését utánzandó, a senatus épületében végeztek Caesarral. App. Bellum Civile. I,114.

⁴⁸⁷ Plut Rom. 27. (Máthé Elek fordítása) Romulus megölésének, nevezetesen a földarabolásnak lehetett egy korábbi vallási magja (vö. Dionysos a titánok által való széttépése, Osiris földarabolása), valószínűleg a későbbi időkben tapadt hozzá a politikai tartalom. Lásd: Edlund 1984.

⁴⁸⁸ Havas 2004/b. 242. (igy is kifejezve Cicero Caesar halála iránti kívánságát)

reményének (és vágyának), hogy Caesar terveivel együtt el fog bukni.⁴⁸⁹ Cicero filozófiai munkáinak átpolitizáltságát mi sem mutatja jobban, hogy Caesar halála után nem adta ki a *De natura deorum*-ot, mivel az aktualitását veszítette.⁴⁹⁰ Mindezek fényében érthető, hogy miért tűnik föl furcsán Az istenek természetében Romulus istensége, az államban leírtak után.

„Az emberi élet és a mindennapos gyakorlat pedig azt hozta magával, hogy jótéteményeik miatt a kiváló férfiakat a hír és a közakarat révén az égbe emelik. ... innen van Romulus istensége is, akit egyesek Quirinusszal azonosnak tartanak. ... Egy másik, még hozzá fizikai jellegű ok szintén az istenek nagy sokaságát eredményezte, akik emberi alakot öltöttek, s ezzel a költőket ellátták mesékkel, az embereknek az életét pedig csordultig töltötték mindenféle babonával.”⁴⁹¹

(Havas László fordítása)

Mennyivel másabb ez a kép annál, mint amit az Államban kaptunk: hiszen itt is, akárcsak a Törvényekben, Cicero szerint az, hogy az istenek emberi alakot öltenek, nem más, mint mese és babona, és véleményem szerint azzal, hogy a *caput*-ban nem sokkal korábban Cicero Romulusról és az ő esetleges apoteózisáról beszélt, még meg is erősíti a gyanakvást, ti. azt, hogy a szerző itt is elutasítani látszik a korábban általa lejegyzett, a Iuliusok szekerét toló történetet.

OTIUM

Cicero a Tusculumi eszmecsereben az állam organikus szemlélete révén meg szeretne gyógyítani, azon keresztül, ahogyan a polgárok megromlott, és saját, Tullia halála fölött kesergő lelkén akart segíteni.

⁴⁸⁹ Havas 2004/b. 248.

⁴⁹⁰ Havas 2004/b. 254.

⁴⁹¹ *De natura deorum* II, 24. cf. Im. III, 15. 39-16. 40.

Nem volt kétsége afelől, hogy ő maga, az állam üdvéért fáradozóként az istenek közé fog kerülni, ahogyan Crassus és Pompeius is odakerült, annak ellenére, hogy követtek el hibákat.⁴⁹²

„Ezeket [ti. a *pontifices* síremlékét] a legemelkedettebb szellemű emberek nem ápolták volna olyan tisztelettel, ... ha nem gyökerezett volna lelkükben az a tudat, hogy a halál nem mindent elemésztő és eltörölő pusztulás, hanem mondhatni költözködés és életforma-váltás, amely kiváló férfiak és nők esetében égbe segítő vezér szokott lenni, a többieknél a földön folyik tovább, de akkor is megmarad [ti. a lélek].

Ezzel magyarázható, hogy a mieink véleménye szerint

*Romulus isteni körben időzik az égben*⁴⁹³

(Vekerdi József fordítása)

Még ha a feltételezés, a pszichologizálás miatt gyenge lábakon is áll, érdekes eljárásni a gondolattal, hogy az önmagát meggyőzni próbáló Cicero felvillanását mutathatja az „*et feminis*”⁴⁹⁴ megjelenése, mely nemrég elhunyt lányára, Tulliára utal, így különösen személyes jellegüként értelmezhető az idézett rész. Ezért sem lehet véletlen Romulus jelenléte ebben a kontextusban, az ekkor igencsak elkeseredett Cicerónál.

Fiának, a Kr.e. 63-ban született Marcusnak címezte utolsó filozófiai munkáját a *De officiis*, mely a *vir bonus* kötelességeit tárgyalja. A Kr.e. 44. október és december között, sok zűrzavar és az állam mélységes válsága idején készült műben Romulus, az eddig Cicerónál megszokottaktól teljesen eltérő módon jelenik meg. Nemcsak a korábban Romulus személye kapcsán tapasztalt tisztelet és megbecsülés illant el, hanem éppen hogy teljesen negatív képben tűnik föl Róma városának megalapítója:

⁴⁹² Havas 2004. 306-311.

⁴⁹³ Cic. Tusc. Disp. I, 12.

⁴⁹⁴ Tudva azt, hogy Cicero életművében a *femina* szó nem fordul elő 50-nél többször.

„Nem így vagyunk azzal a királylyal, ki városunkat alapítá. Őt csak a haszon látszata hajtotta. Azt hitte, hogy nagyobb haszna lesz, abból, ha egyedül, mint ha másodmagával uralkodik, s megölte testvérét. Letett a testvéri szeretetről is, az emberségről is, hogy egy látszólagos, nem valódi hasznot nyerhessen, és mégis ürügyet keresve, a köfállal mentegetődzött, tehát egy erkölcsileg sem nem helyeselhető, sem nem elégséges látszattal. Így tehát vétkezett akár Quirinus, akár Romulus engedelmével legyen mondvá.”⁴⁹⁵

(Csengeri János fordítása)

A PRINCEPS ÉS A REX PRIMUS

Amint az sejtethető, Romulus és Remus története különösen kényessé válik Augustus korában és az őt megelőző időkben, hiszen kinek jutna a testvérgyilkosságon (mint a polgárháború oka) kívül más eszébe a legendáról, a több évtizeden keresztül tartó öldöklés után. Arra, hogy római öl rómaidat, Horatius sem találhatott jobb *aitiont* mint Romulus tettét:

„Hová, hová rohantok bűnösök? miért
nyúl kardhoz újra jobbotok?
Hát még latin vérből kevés folyt eddig el
a tengeren s a harcmezőn,
nem, hogy kevély Karthago büszke várait
égesse fel a római,
vagy, hogy bilincstől szűz britann a Szent Uton megláncoltan
vonuljon át,
de, hogy hazánk önnön kezétől vesszen el,
s a parthusok örüljenek?
Oroszlán, farkas, más fajhoz kegyetlenek,
saját fajukkal szembe nem.
Vak düh ragad, vagy még hatalmasabb erő,

⁴⁹⁵ Cic. De off. III, 41.

vagy bűnötök? Feleljetek!
 Hallgatnak, sápadás fertőzi arcukat,
 eszük megrendülten megáll.
 Így van: Rómát keserves végzet üldözi,
 a testvérgyilkos kéz büne,
 hogy ártatlan Remusnak vére földre hullt,
 késő fiakra átkosan.⁴⁹⁶

(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

Tökéletesen tükröződik ebből a műből a Kr.e. 30-as éveknek a valószínűleg nem csak Horatius által érzett kétségbeesése. Különösebb magyarázatot nem igényel a szöveg, az magáért beszél. Ám Kr.e. 31 után, ahogyan lassan kezdtek csillapodni a kedélyek, fordult a *kocka* és Augustus meghirdette az új aranykor programját. A szüntelen harcok után elérkezett az állam megfiatalításának, újjáalapításának a kora. Ez az új korszak a Kr.e. 28-as és 27-es évben valójában kezdetét vette, amikor is Augustus Marcus Vipsanius Agrippával, győztes hadvezérével gyakorolta a legfőbb hatalmat és folyamatosan kiépítették a principátus rendszerét. Gyakorlatilag együtt kormányozták Rómát Agrippa Kr.e. 12-ben bekövetkezett haláláig. Kr.e. 27 január 13-án Octavianus teljesítve ígéretét lemondott különleges teljhatalmáról, ennek következtében egy sor újabb megtiszteltetésben részesült, miáltal még nagyobb hatáskörre és hatalomra tett szert: megállíthatatlan volt az új hatalmi rend, Augustus leplezett monarchiájának a létrejötte.⁴⁹⁷ A Kr.e. 23-mas év traumái után (Caepio és Murena-féle összeesküvés, Marcus Claudius Marcellus halála, Augustus betegsége stb.) a megváltozott körülményeknek betudhatóan fokozottabban érvényre jutott Augustus és Agrippa kettős uralmi koncepciója. Már ekkor, Kr.e. 23-ban *proconsulī imperiumot* kapott Agrippa, majd a Kr.e. 18-as évi hatalommegújítás révén a birodalom feletti uralom egy kollegiális legfelsőbb hatalomgyakorlási koncepción

⁴⁹⁶ Horatius Epod. VII.

⁴⁹⁷ Crook 1996. 78.

alapult a Princeps és Agrippa között.⁴⁹⁸ Mindennek jegyében, azzal, hogy Augustus gyakorlatilag a város újraalapítójának a képében tetszelgett, állást kellett foglalnia a Romulus és Remus kérdésben, s ezt igen eredeti módon tette meg. Augustus föl vállalta Romulus szerepét, de a rá jellemző módon, elég fondorlatosan ahhoz, hogy a negatív elemeket elhagyhassa abból. Mondhatnánk úgy is, hogy azonosult is Romulusszal, meg nem is. Például Vergiliusnál:

„S háború nem lesz már, szelidülnek a vad korok akkor ;
 Vesta s az ősi Erény, Remus és testvére Quirinus :
 Törvényt ők szabnak; szörnyű kapujára a Harcnak
 Meg nagy acél-reteszek nehezülnek ; a vad-szívű Vérszomj
 Így kuporog, zord kardjai közt, keze-hátrakötözve
 S habzó szájjal, a száz érc láncban üvölt csak a dühtől.”⁴⁹⁹

(Lakatos István fordítása)

Itt Augustus valójában Quirinusként tűnik föl – aki a deifikált Romulus –, és ez így egy biztonságosabb identitást jelentett Augustus számára. Nem beszélve arról, hogy Remusszal együtt adnak törvényt, törvényhozóként vetnek véget a véres időknek. Ám finoman kellett bánni a Romulusszal való önazonosítással, hiszen – amint azt már láthattuk – Caesar óvatlansága a fölmagasztalás mellett káros, sőt mi több, gyilkos asszociációkra is okot adott. Amilyen óvatosan építette ki Augustus egyeduralmát, legalább ugyanolyan ravasz módon használta föl a városalapító király alakját is. Óvatosságra pedig volt is szükség. Ugyanis hiába volt Augustus uralma olyan békés, mint Numa Pompilius regnálása, az királyként való uralkodás maradt.⁵⁰⁰ Hasonlóképpen bizonytalanodik Horatius a Kr.e. 23 előtt keletkezett⁵⁰¹ ódájában,⁵⁰² annak kapcsán, hogy

⁴⁹⁸ Crook 1996. 92.

⁴⁹⁹ Verg. Aen. I, 291-296.

⁵⁰⁰ Merkelbach 1960. 152.

⁵⁰¹ Albrecht. 2003. 531.

⁵⁰² Hor. Carm. I, 12.

„mit daloljak meg, mielőtt”⁵⁰³ dicsérné Augustust, Atyját, aki *ember, isten (parens qui homo ac deus)* illetve tenger és föld bölcs ura. Horatius verséből érződik a lelkesedés, melyet a véres polgárháborúk végének reménye okozhatott:

„tomboló hullám lesimúl a szirtról,
szél se bömböl már, tovaszáll a felhő,
s – ők akarják így – a vad óceánnak
habja lehiggad.”⁵⁰⁴

(Bede Anna fordítása)

Majd Horatius hangot afelőli kétségének, hogy érdemes volna-e Octavianusnak azonosulnia a városalapítóval:

„Romulust zengjem hamarabb? Numának
csöndes országát? Vagy a büszke Priscus
vesszeit? Catót, ki dicső halált halt?
Ingadozom még!”⁵⁰⁵

(Bede Anna fordítása)

S azon, hogy így tesz a Múzsák Papja, azon semmi csodálkozni való nincsen. Hiszen ahogyan arról már többször is volt szó, Caesar Romulus-programja miatt szükség volt az óvatosságra, nehogy újabb zsarnokölő (vagy elűző), immáron a harmadik Brutus (ill. Cassius) föltűnjék. Továbbá Romulus azon túl, hogy Róma megalapítója, egyben *rex* (sőt mi több: *tyrannos* is⁵⁰⁶) volt, mely szó és a benne rejlő jelentéstartalom leginkább úgy hathatott a rómaiakra, mint ma a demokratikus országokban, a múltbéli totalitárius rendszerek visszatérésével való fenyegetőzés. Nem véletlen, hogy Augustus nem a *rex*, vagy ahhoz

⁵⁰³ Hor. Carm. I, 12. 13.

⁵⁰⁴ Hor. Carm. I, 12. 29-32.

⁵⁰⁵ Hor. Carm. I, 12, 33-36.

⁵⁰⁶ Dion. Hal. I, 56, 3.

kapcsolódó címet vett föl, hanem a *princeps*et, mely sokkal barátságosabban csengett az érzékeny római füleknek.⁵⁰⁷ Amint láthattuk így azonosult is meg nem is Augustus Romulusszal, ahogyan uralma monarchia is volt, meg nem is. Hiszen végbement az állam helyreállítása (*restitutio rei publicae*), ugyanis Augustus elzárkózott a *regnum* föltámasztásától, nem tartott igényt a teljhatalommal járó rendkívüli tisztségekre (*dictatura, praefectura morum*), ugyanis a megváltozott *magistratusi* jogkörökkel (*imperium proconsulare, tribunicia potestas, imperium consulare, ius nominationis, ius relationis*) miként a köztársaság korában, ugyanúgy a *senatus* és a római nép hatalmazta föl (*senatus populusque Romanus*) őt.⁵⁰⁸ Kr.e. 27. január 16-án Octavianus elnyerte az Augustus jelzőt, majd újonnan felvett neve Imperator Caesar Divi filius Augustus lett.

„Később vette fel a C. Caesar, majd az Augustus melléknevet, az elsőt nagybátyja végrendeletben foglalt utasítására, a másodikat Munatius Plancus javaslatára; mert szemben egyesek tanácsával, hogy Róma második alapítójaként a Romulus nevet viselje, egy másik indítvány győzött, mégpedig az, hogy nevezzék inkább Augustusnak, nemcsak mivel ez a név új, hanem mert sokkal fenségesebb is ... miként Ennius tanítása is mondja:

«Miután a dicső Rómát felséges előjelek - augusto augurio - alapján megalapították.»⁵⁰⁹

(Kiss Ferencné fordítása)

Nagyon okos lépés volt ez Augustus részéről.⁵¹⁰ Egyrészt a szöveghely világosan értésünkre adja, hogy a Princepsre, mint Róma újjáalapítójára kell tekintenünk, másrészt az is világos, hogy hatalmi rendszerében nem a

⁵⁰⁷ Merkelbach 1960. 151-152.

⁵⁰⁸ Római történelem 2007. 383-386.

⁵⁰⁹ Suet. Aug. 7, 2.

⁵¹⁰ Cf. Dio Cass. 53, 16.- különösen fontos, hogy a senatorokban nagy félelmet keltett a Romulus név, mely Augustus esetleges királyságát előlegezné meg.

caesari koncepciót akarja folytatni, tehát egyszerre így tetszeleg Romulusként és utasítja is el a vele való tökéletes azonosulást.⁵¹¹ További Romulus-Augustus finom asszociációra adott okot Octavianusnak állítólagosan Apollóntól való fogantatása, hiszen ez igen hasonló a Rhea Silvia/Ilia Marstól való teherbeeséséhez.⁵¹² Ám ahhoz, hogy még kifinomultabban és ezzel együtt hangsúlyosabban jelenjék meg a város újjáalapításának a képzete, Augustus előnyt kovácsolt Agrippa alacsony származásából.⁵¹³ Hiszen Róma újjáalapítása föltételezte a harmónia meglétét, hogy ne történjék hasonló, mint Romulus idejében, ne szennyezze be bűn a város újraalapítását. Már Kr.e. 43-ban, mikor Augustust először választották (az addigi legfiatalabbként) *consullá*, a Campus Martiuson Suetonius szerint:

„Consul korában, az első madárjóslat alkalmával tizenkét saskeselyű jelent meg neki, éppúgy, mint Romulusnak”⁵¹⁴

(Kiss Ferencné fordítása)

Ezen fölül, mutatva Augustusnak az igényét arra, hogy harccal szerzett nagyszerű békét (a *Pax Augustát*) teremtsen Rómában, Dio Cassiusnál ugyanezen eseménynél Romulus 12 madara mellett Remus 6 madara is föltűnik,⁵¹⁵ mintegy megteremtve azt a harmóniát, mely testvérektől elvárható volna, s elvárható Róma újjáalapításakor is. Remust Kr.e. 12-ig Wiseman szerint a nép kedvence, Agrippa alakította, így kettős uralmuk Augustusszal az univerzális társadalmi összefogást is szimbolizálta. Erre a propagandisztikus koncepcióra Wiseman több bizonyítékot is hoz, például ilyen az, hogy egy olyan házban nevelkedtek, amely pontosan ott helyezkedett el, ahol a legendabeli Faustulusé is állt egykoron.⁵¹⁶ Hasonló

⁵¹¹ Illetve kitetszik az is az idézetből, hogy Augustus korai politikájában föltűnt a Romulusszal való kevésbé óvatos azonosulás lehetősége.

⁵¹² Suet. Aug. 94.; Merkelbach 1960. 151.

⁵¹³ Wiseman 1995. 145-146.

⁵¹⁴ Suet. Aug. 95, 2.

⁵¹⁵ Dio Cass. 46, 46.

⁵¹⁶ Wiseman 1995. 146.

Wiseman szerint a Caesar, Pompeius ellen vívott háborúja idején – rossz ómenként – villámcsapás által leégett Quirinus templom Augustus általi helyreállítása Kr.e. 16-ban. Ugyanis a templom timpanonjának ikonográfiai programjából kiolvasható az éppen aktuális uralmi rendszernek megfelelően Augustus és Agrippa által gyakorolt kettős hatalom megjelenése, Romulus és Remus közös uralkodásaként. A timpanon (melyről csak egy kisebb fönmaradt másolat ad tájékoztatást) madárjósást ábrázol: középen egy *auguraculum* bejáratát szimbolizáló kapu kettéosztja a timpanont, melynek bal oldalán Romulus, jobb felében pedig Remus látható ülő alakban, azonos méretüként ábrázolva, s a kapu fölött középen három madár repül Romulus felé. Ám az egyenlő uralomban Romulus mégis kiválóbbnak tűnik, mivel egy kivétellel mind, a timpanon lévő istenek az ő irányába fordulnak, ahogy a madarak is balra repülnek. Tehát a kettős uralom ellenére érződik az, hogy miként a Quirinusszá vált Romulust, úgy Augustust is jobban szeretik az istenek, mint Remust, így fogalmazódik meg Augustus előbbre való mivolta, kiválasztottsága révén.⁵¹⁷ Ennek kifejeződése tudatos, hiszen illeszkedett a Princeps politikai imázsához, mint az istenek kiválasztottja.⁵¹⁸ Nem véletlen, hogy a béke-oltár reliefjeire, az *Ara Pacisra* föl kellett kerülnie Romulusnak és Remusnak. Mindezt a már fentebb bemutatott Aeneis részlet – „Vesta s az ősi Erény, Remus és testvére Quirinus : / Törvényt ők szabnak...” – egy ókori kommentárja is világosan alátámasztja. A törvényadó Quirinust *expressis verbis* Augustusszal, Remust pedig Agrippával azonosítja Maurus Servius Honoratus⁵¹⁹ Ez a harmonikus ideológia még Agrippa halála után is működőképes lett volna, ám a két Vipsanius fiú – Augustus örökösei –, Lucius és Gaius I.sz. 2-ben és 4-ben bekövetkezett halála fölborította az eszmei konstrukciót.⁵²⁰

⁵¹⁷ Wiseman 1995. 146-148. A timpanon képét lásd: im. 17. (16. ábra)

⁵¹⁸ Római történelem 2007. 386-7.

⁵¹⁹ Servius In Verg. Aeneid. I, 292, 21-22.

⁵²⁰ Nem beszélve Drusus I. sz. 9-es haláláról, illetve Agrippa Postumus problémás személyiségéről, mint az ideológia esetleges továbbvitelének akadályairól. Agrippa fiairól: Tac. Ann. I, 3.; I, 6.

AUGUSTUS KORÁNAK TÖRTÉNETÍRÓI

Livius, Augustus korának történetírója, akárcsak Hérodotos,⁵²¹ fő feladatának azt tekintette, hogy:

„nehogy bármelyik szerző szavahihetőségét is kétségbe vonjam, erről is a hagyománynak megfelelően akarok beszámolni.”⁵²²

(Muraközy Gyula fordítása)

A „nehogy” előtti rész, viszont Livius másik fő szemléletét, kritikusságát mutatja, hogy a nehezen hihető dolgokat ne fogadja el, úgy ahogy azok elé kerülnek, hanem utánagondolva és utánajárva próbálja földeríteni az igazságot, akárcsak ahogyan arról Thukydides is⁵²³ vélekedett. Ám Hérodotossal szemben, aki 50-150 évvel élt az általa lejegyzett események után és még nagyban orális forrásokra támaszkodhatott, Livius az általa megörökítettek után 700-250 évvel élt és főként írott forrásokra kellett hagyatkoznia. Róma korai története kapcsán Livius engedve patriotikus prekonceptióinak, mondhatni romantikus idealizmusának: nem érvényesítette különösebben racionális kritikai szemléletét. Így a korai római történeti hagyomány (és annak esetleges változatai) iránti tisztelete miatt igyekezett mindent lejegyezni különösebb ítéletmondás nélkül, még ha fönn is tartotta magának a szkepticizmus lehetőségét.⁵²⁴ Ekképpen a problémás Proculus Iulius történet a „hagyomány szerint”⁵²⁵ fordulattal vezeti be. Livius megírja „a világ első népének hajdani tetteit”,⁵²⁶ ám a korai időkre vonatkozó

⁵²¹ Hér. 7, 152.: „Énnekem kötelességem mindent feljegyezni, amit hallottam, de korántsem kötelességem mindent az utolsó szóig el is hinni, és egész művemben ehhez a felfogásomhoz tartom magam.” (Muraközi Gyula)

⁵²² Liv, 8, 18, 3.

⁵²³ Thuk. I, 20.: „Annyira sajnálja az emberek többsége a fáradságot az igazság felderítésére, és sokkal szívesebben elfogadják azt, amit éppen hallanak” (Muraközi Gyula fordítása)

⁵²⁴ Forsythe 1999. 46-50.; 133-134.

⁵²⁵ Liv, 1, 16, 5. (*ut traditur*)

⁵²⁶ Liv. Praef. 3, 2.

hagyománytisztelete miatt, olyat is lejegyez, amit egyébként nem találna igaznak, hiszen:

„Legyen előjoga a régmúltnak, hogy az emberi és isteni dolgokat összevegyítve még méltóságteljesebbé teszi a városok eredetét.”⁵²⁷

(Kiss Ferencné fordítása)

Mindezen túlmenően még Livius sem tudta magát teljes egészében kivonni a kortárs politika hatása alól. Romulus és Remus versengése a város megalapítása kapcsán már előrevetítette Liviusnál, a római történelemben később is meglévő egyetértés hiányát, mely a hatalomvágyból ered és akár a polgárháborúba, a testvérgyilkosságba is torkollhat:

„De tervüket megzavarta az öröklött betegség, a hatalomvágy, s a meglehetősen szelíden indult vállalkozás rút versengéssé fajult”⁵²⁸

(Kiss Ferencné fordítása)

Hasonlóképpen, több utalás is található Liviusnál Augustusra. Először is, félre nem érthető módon utal Numa Pompilius békés uralmára, mely igen hasonló volt az Augustuséhoz, a Janus templom kapuinak bezárása miatt.⁵²⁹ Ezen túlmenően Gertrud Hirst szerint Livius finoman kapcsolatba hozza Augustust Romulusszal és Heraklessel is.⁵³⁰ Herculest Horatius is a Princeps előképének tekintette:

⁵²⁷ Liv. Praef. 7, 3.

⁵²⁸ Liv. I,6, 4.

⁵²⁹ Liv. I, 19,4.

⁵³⁰ Hirst 1926. 347-357.

„Pollux s bolyongó Hercules így jutott
a csillagoknak tűz-palotáihoz,
hol majd pihenvén issza Caesar
bíborajakkal az égi nektárt.”⁵³¹

(Bede Anna fordítása)

Livius a következőképpen köti össze hármójukat:

„Evander ... észrevette, hogy a férfi [ti. Hercules] termete
mennnyivel nagyobb,arcvonásai mennnyivel fenségesebbek
(*augustior*) bármely halandónál...”⁵³²
Illetve Romulus „a tizenkét lictorból álló kísérettel ő is
fenségesebbé (*augustior*) tette megjelenését.”⁵³³

(Kiss Ferencné fordítása)

Külön érdekes, hogy a fenségesebbé (*augustior*) váló „Romulus...
egyetlen idegen szertartást vett át valamennyi közül [ti. a szintén
fenségesebb (*augustior*) Heraklesét], már ekkor tisztelettel adózva a
hősiességgel nyert halhatatlanságért, amely felé őt is vezette végzete.”⁵³⁴
Tudni kell azt, hogy Livius *Ab Urbe Condita* művének első könyve
(melyben a bemutatott részletek is találhatóak) Kr.e 27 és 25 között jött
létre, mikor Augustus politikai programja kiformalódóban volt, s mikor
az *augustus* melléknevet is kapta. Így Augustus, azonosítódik
Heraklessel, de főként a Herakleshez hasonló Romulusszal a szöveg
szerint, és mind a hárman hősi tetteik, érdemeik révén nyernek
halhatatlanságot, és ezeket a tetteket az istenek által való
kiválasztottságukon keresztül vihetik végbe.

Ahogy Livius, úgy Dionysios Halicarnasseus is történetíró volt
és mivel totális történelmi objektivitás nem létezik, Dionysios is görbített

⁵³¹ Hor. Carm.3, 3. 9-12.

⁵³² Liv. I, 7, 9-10.

⁵³³ Liv. I, 8, 2.

⁵³⁴ Liv. I, 7, 15. (Kiss Ferencné fordítása)

a múlton. Történeti művében, az *Antiquitates Romanae*ban Romulus kapcsán egy különösen érdekes és vitatott rész rejlik, mely más annalistáknál nem található meg.⁵³⁵ Ez a szakasz tulajdonképpen arra, a már korábban, többek által is (pl. Polybios, Cicero) feszegetett kérdésre kereste a választ, hogy minek is köszönhető Róma fölemelkedése. Dionysios itt gyakorlatilag görögösíti a római intézményeket és szokásokat, ugyanakkor összevetve a görögökkel, megmutatja, hogy a rómaiak sikere a görögökénél jobb törvényeiknek és államszervezetüknek tudható be, mely állam a Gracchusokig tartó stabilitását, a *concordiat*, megalapítójának, első királyának, a Dionysiosnál *nomothetes*ként föltűnő Romulusnak köszönheti. Mindezzel Dionysios azt akarta demonstrálni görög olvasói számára, hogy a rómaiak végtére is görögök, illetve hogy a korán létrehozott szabályzásaik teremtették meg a későbbi sikerességük alapjait. Dionysios szerint, a rómaiak például vallásuk terén „erkölcsösebbnek” s ennek köszönhetően szokásaikban is erényesebbnek bizonyultak, ugyanis sokáig nem hatolt be mitológiájukba a görög istenek „erkölcstelensége” illetve, hogy Rómát sokáig elkerülte az eksztatikus kultuszok meghonosodása (főként Dionysios-Bacchus kultuszai).⁵³⁶ Továbbá hasonló, a görögökkel való összevetést mutat az, hogy Romulus folyamatosan kiterjesztette a római polgárjogot, a meghódítottakra, egyszerűen növelte Rómájának emberanyagát, ezzel teremtve óriási tartalékokat az államnak. Ezzel szemben a görögök egy jóval exkluzívabb polgárjogi koncepcióban gondolkodva: egy-egy polis egy Leuktra, vagy Cahaironeia méretű veszteség után képtelen volt talpra állni. Így Romulus az alapító 3000 gyalogos és 300 lovas után 46 000 gyalogost és legalább 1000 lovast hagyott maga után, köszönhetően a nyitott, nem elzárkózó politikai koncepciónak.⁵³⁷ A Dionysios által megálmodott Róma államberendezkedése (anakronisztikusan *alkotmánya*), melynek a sikerét köszönhette a következőképpen festett. A király volt a vallási élet legfőbb

⁵³⁵ Dion. Hal. Ant. Rom. II, 7-29.

⁵³⁶ Dion. Hal. Ant. Rom. II, 19, 1-3. (Majd ez Kr.e. 186-ban, botrányos Bacchanalia formájában már jelentkezik) cf. Polyb. VI, 56, 6-15.

⁵³⁷ Dion. Hal. Ant. Rom. II, 16.

vezetője, illetve a törvények, a szokások és az igazságosság legfőbb őre. Ő volt a legfőbb bíró is. A király feladata volt továbbá a szenátus (*boulé*) és a nép (*démos*) összehívása, ő nyilvánított először véleményt a tanácskozások alkalmával és a meghozott döntéseket is neki kellett végrehajtania. Továbbá hasonlóan a spártai modellhez,⁵³⁸ ahogy a királyok nem dönthettek egyedül a *gerousia* nélkül a fontos ügyekben, úgy Rómában is szükség volt a szenátus jóváhagyására. A nép jogköre az államügyek három területére terjedt ki: törvények szentesítése, tisztviselők megválasztása és döntés háború kirobbantásának kérdésében. A nép határozatai jogerősek csak a szenátus ratifikálásával lehettek.⁵³⁹ Mindez egy kevert politikai berendezkedésű államot (*mikté politeia*) mutat, mely alapvetően királyság (*basileia*) volt, kevert alkotmánnyal, így megfelelve Aristotelés és a későbbiekben Cicero által a jó állammal szemben támasztott követelményeknek, illetve feltűnően sok ponton egyezve polybiosi a római alkotmányleirással.⁵⁴⁰ A kutatás próbálta ezt, a Dionysios által az első könyvben megfogalmazottakkal ellentétben álló képet egy „politikai röpirat” (*Tendenzschrift*) fölhasználásának betudni. Ezt a röpiratot tulajdonították már Julius Caesar (Pohlenz), Augustus Kr.e. 28 körüli (Kornemann) és még Sulla programjának megfogalmazásának is (Gabba). Balsdon szerint viszont nem egy pamflet, hanem Cicero *De re publicája* hatott Dionysiosra, aki az alapján magyarázta Róma fölemelkedését.⁵⁴¹ Legyen igaza bárkinek is közülük, a Dionysios által fölépített koncepcióban a Romulus által alapított Róma politikai berendezkedése is egy ékes példája annak, hogy (talán) politikai tényezők (Caesar, Augustus, Sulla?) által befolyásolva hogyan lehet formálgatni Romulus legendáját.

⁵³⁸ Cf. Polyb. VI, 11, 1-11.

⁵³⁹ Dion. Hal. Ant. Rom. II, 14.

⁵⁴⁰ A kevert államberendezkedésről: Polyb. VI, 12-18.

⁵⁴¹ A eddigiek Balsdon 1971. 18-27. alapján

OVIDIUS

Publius Ovidius Naso Cicero meggyilkolásának évében, Kr.e. 43-ban született. Már egy olyan új generáció tagja volt, amely a „*pax Augustát* nem mint az évtizedes zűrzavar utáni ajándékot, hanem mint természetes dolgot éli meg”.⁵⁴² Költészetét és egész szemléletét ez nagyban meghatározta, hiszen mennyivel másként láthatta a polgárháborúk borzalmait utáni augustusi békét Horatius, aki, mikor Ovidius még mindössze egy éves volt, Pompeisszal, az ő oldalán harcolva „Philippit együtt éltük, a gyors futást, / elhagyva gyáván pajzsomat is, mikor / megtört erőnk, és sok kevély hős / ajka a csúnya rögöt harapta”.⁵⁴³ Nem véletlen, hogy Ovidiusnak, a principátus határait feszegető költői zsenialitása miatt Kr.u. 8-tól, haláláig, 17-ig száműzve, a barbárok között, Tomiban kellett élnie.

Ovidius másként tekintett a római hagyományokra, mint Livius. Nem akarta azok révén minden áron fölmagasztalni Rómát, sőt azoknak a visszaságait többször fölhasználta, akár még egy jóízű tréfa kedvéért is. Ez igen jól látható Romulus kapcsán is. Ovidius máshogyan bánik Romulusszal, mint Livius, narratíváiban nem érződik az a mély hagyománytisztelet, mint a történetírónál, Ovidius inkább szeretné szórakoztatni olvasóit.⁵⁴⁴ A *Fastibus* van úgy, hogy Remus kerül inkább az előtérbe testvére helyett, sőt tűnik nála a rátermettebbeknek. Ilyen eset például Remus sikere az ökörrablókkal és, egyben Romulusszal szemben is, a *Lupercalia* leírásában:

„Pásztor az őrhelyről lekiált: „Hej, Romulus! Itt a rabló! ... Hej, Remus! Ott hajtja a tulkait!”

Fegyverkezni kevés az idő, két úton utána futnak. A zsákmányt így visszaszerezte Remus.

Visszakerülve, a friss pecsenyét leszedette a nyársról

⁵⁴² Albrecht 2003. 588.

⁵⁴³ Hor. Carm. II, 7. 9-12. (Bede Anna fordítása)

⁵⁴⁴ Murgatroyd 2005. 174-176.

és így szólt: „Ebből már csak a győztes eszik.”
Ő, meg a Fabiusok jóllaknak. Romulus is jön
s már csak csontot lát és üres asztalokat.
Bár mosolyog, mégiscsak fáj neki, hogy Remus és a
Fabiusok győztek, s Quintilliuszai nem.”⁵⁴⁵

(Gaál László fordítása)

Ovidius egy helyütt, már-már túlzott buzgalommal állítja szembe Romulust Augustusszal:

„Romulus, engedj most! Bástyád Remus általugorta :
s most felemelkedik az Caesar uralma alatt.
Téged uralt Tadius, Caenina, Cures, a parányi :
ennek uralma alatt római lett a világ.
Mehódolt földnek kicsi része, amit te szereztél :
Caesar birtoka most mind, mit az ég beborít.
Míg te raboltad a nőt, most törvény rendezi nászunk.
Míg te *az úr* voltál, *emberek elseje* ő.
Téged még Remus is vádol, s ő szánja az ellent.
Téged atyád helyezett a mennybe, de ő – szülejét.”⁵⁴⁶

(Gaál László fordítása)

Sőt, a dicső Romulust van, hogy még felesége, Hersilia is háttérbe szorítja Ovidiusnál.⁵⁴⁷ Ám a *Fasti*ban a legérdekesebb epizód Romulus kapcsán kétségkívül a város megalapítása.⁵⁴⁸ Itt egy emberarcú Romulus tűnik föl, aki testvérét igazságos versenyben győzi le és nyeri így el a királyság jogát. A város megalapítása rendben zajlik, az istenek is áldásukat adják rá, Iuppiter még egy jó előjelnek számító villámot is küld. Megbizonyosodva az istenek belegyezéséről, a nép is szorgalmasan,

⁵⁴⁵ Ovid. Fasti II, 369-378.

⁵⁴⁶ Ovid. Fasti II, 133-144.

⁵⁴⁷ Ovid. Fasti III, 197-227.

⁵⁴⁸ Ovid. Fasti IV, 809-858.

serényen dolgozik. Mindent idilli hangulat leng körül. Ám Romulus arra utasította Celert, hogy ölje meg azt, aki átugraná az épülő falat. Remus gúnyolódva át is ugrotta azt, mely tettéért halálnak halálával kellett lakolnia.

„És a király, mikor ezt megtudta, lenyelte a könnyét,
 Mely feltört, s mélyen zárta szívébe sebét.
 Nem sírt nyíltan, hős példát mutatott e szavakkal:
 «Ellenségünk így lépje csak át falamat!»
 Ad neki mégis végtisztességet, s zokogását
 Már nem fojtja tovább, feltör a bús kegyelet.
 Megcsókolja utolszor a fekvő holtat eképp szól:
 «Légy üdvöz testvér; én nem akartam e gyászt!»
 Megkeni máglya előtt testét. Ugyanezt cselekedte
 Faustulus és szomorú Acca, megoldva haját.
 Sírtak a majdani hősi quirísek az ifjú halálán ;
 S végső láng lobbant, míg csapatuk zokogott.»⁵⁴⁹

(Devecseri Gábor fordítása)

Remus halála ebben a jelenetben igazán megindító, maga az esemény szinte véletlennek tűnik. Ovidius teljesen ártatlannak ábrázolja Romulust, és igen érzékletesen, az Ovidiusra jellemző pszichologizáló módon festi le a városalapító érzelmeit. Sőt, mintha a kis epizód mögött, a testvérgyilkos Romulus-Quirinus állna, mintha a megható ábrázolás az ő már-már túlzásba vitt tisztára mosása volna. Ám ezen epizód pontos jelentése Murgatroyd szerint rejtély, valójában csak találgatni tudunk.⁵⁵⁰ Ovidius Romulus-ábrázolása apoteózisa kapcsán szintén figyelmet érdemel, ugyanis Gosling szerint a *Fasti*ban és a *Metamorphoses*ben a Róma megalapítójáról olvashatóak közül ez az epizód kap a leghangsúlyosabb szerepet.⁵⁵¹ A *Metamorphoses*ben található egyetlen, a

⁵⁴⁹ Ovid. *Fasti* II, 845-856.

⁵⁵⁰ Murgatroyd 2005. 45.

⁵⁵¹ Gosling 2002. 58. az apoteózis: *Metam* 14. 805-828.; *Fasti* II., 481-512.

szabinok elleni háborúról szóló kis résztől⁵⁵² eltekintve Romulus mindvégig hangsúlyosan, mint törvényhozó tűnik föl, pl.:

Volt egy hely, melynek neve régen Kecske-mocsár volt.
Törvényt Romulus ott ült az övéi felett.⁵⁵³

(Gaál László fordítása)

Törvényadóként tűnik föl, aki elfoglalhatja méltó helyét apja, Mars mellett, kiérdemelve az öröklétet azáltal, hogy őáltala lett „oly erős az alapja / Róma ügyének”. Róma Romulus uralkodása alatt a törvények és nem a szakadatlan háborúzás révén juthatott el a béke állapotába, így Romulus, mint egy pacifista államférfi tűnik föl.⁵⁵⁴ Mindez szöges ellentéte a Dionysios és Livius révén ismert és minden bizonnyal a hagyományosnak elfogadható Romulus-képnek. Hiszen alapvetően úgy ismertük meg az alapítót, mint aki rengeteg sikeres háborút vezetett szomszédai ellen, természetesen az állam alapjainak lefektetése mellett. Hiszen Dumézil szerint is ő az uralkodói funkció megtestesítője, és annak Romulus a nyersebb, harciasabb oldalát képviselte, míg az őt követő Numa Pompilius az uralkodói aspektus vallásilag elmélyültebb, békésebb oldalát jelentette.⁵⁵⁵

⁵⁵² Ovid. Metam. 14, 775-804.

⁵⁵³ Ovid. Fasti II, 491-492.

⁵⁵⁴ Gosling 2002. 61-63.

⁵⁵⁵ Dumézil 1986. 27-33.

„Mikor birtokába vette [ti. Numa, a második király] az erőszakkal és fegyverrel alapított új Várost, felkészült rá, hogy újra megalapítsa a jog, a törvény és az erkölcsök alapján. De, látva, hogy amíg a háború tart senkit sem szoktathat rá ezekre, mert a katonáskodás csak tovább szítja a harci kedvet, úgy vélte, hogy ezt a vad népet csak oly módon szelídítheti meg, ha elszoktatja a hadviseléstől”⁵⁵⁶

(Kiss Ferencné fordítása)

Tehát „Romulus egész tevékenysége a háborúval kapcsolatos”.⁵⁵⁷ Azaz ezek alapján Ovidius remitológizálásában, az apoteózisában ábrázolt Romulus kétségkívül Augustusra utal, allúzió az ő politikai programjára. Mindez (egybevetve az eddig bemutatottakkal) lehet a kritika, vagy akár a dicséret megnyilatkozása is, nehéz eldönteni, hogy mit is akarhatott a költő. Ebben rejlik Ovidius megfoghatatlansága, hiszen ahogyan azt láthattuk, a Romulus ábrázolás egyszerre jelenthet őszinte pozitív reakciót Augustus politikájára, vagy ironikus kritikát,⁵⁵⁸ akárcsak a Kroisosnak adott delphoi jóslat.⁵⁵⁹ Ám az világos, hogy hatott Ovidiusra a Princeps uralkodói programja, és arra többek közt Romulus fölhasználásával is reflektált.⁵⁶⁰ A képlékeny múlt, Romulus-Quirinus hagyománya újra politikai színezetű megfogalmazást nyert, jelen esetben Ovidiusnál.

⁵⁵⁶ Liv. I, 19.

⁵⁵⁷ Dumézil 1986. 29. Cf. Ogilvie 1965. 31.

⁵⁵⁸ Az ellentétes véleményeket lásd: Herbert-Brown 1994. 44. illetve Romulus-Augustus kérdéskör kapcsán im. 43-62.

⁵⁵⁹ Hér. I, 53.

⁵⁶⁰ Gosling 2002. 51-69.

BEFEJEZÉS

Dio Cassius tanulsága szerint Augustust halála után valaki látni vélte fölemelkedni az istenek közé, ugyanabban a formában, ahogyan azt Proculus Iulius tette több mint 700 éve Romulus kapcsán. Dio Cassius arról is beszámol, hogy Augustus aranszobrát Mars templomában helyezték el halála után, hiszen apja mellett volt a helye, az istenek között.⁵⁶¹

Augustusnak, ellenben Caesarral sikerült kellő ügyességgel úgy uralnia a múltat, hogy a jövő is az övé és az általa lefektetett politikai rendszeréé lett:

„Who controls the past, controls the future...”

A kései Rómában szintén eszmei fegyver volt Romulus és Remus története, de ekkor már a pogány Róma ellen támadók számára. Szent Ágoston ki is aknázza a lehetőségeket, hogy a régi rómaiak erkölceit ostorozza, mivel szerinte Róma, a földi város megalapítását már bűn szennyezte be.⁵⁶²

⁵⁶¹ Dio Cass. 56, 46.

⁵⁶² Augustinus De Civitate Dei. XV, 5.

FÖLHASZNÁLT IRODALOM

- ALBRECHT, Michael von: *A római irodalom története*. Bp., Balassi, 2003. (I. kötet)
- ALFÖLDI András: *Early Rome and the Latins*. Ann Arbor (Mich.), University of Michigan Press, 1965. (Alföldi 1965)
- BALSDON, J.P.V.D.: *Dionysius on Romulus: a political pamphlet?* In: *Journal of Roman Studies*. 61. (1971) 18-27. (Balsdon 1971)
- BORZSÁK István: *A római történeti hagyomány kialakulása: akadémiai székfoglaló, 1988. január 28.* Bp., Akadémiai, 1990. (Borzásák 1990)
- BORZSÁK István: *Cicero Interpretációk*. In: Borzásák István: *Dragma: válogatott tanulmányok*. Bp., Telosz, 2000. (4. kötet) 60-70. (Borzásák 2000)
- BORZSÁK István: *Fabius Pictor redivivus*. In: Borzásák István: *Dragma: válogatott tanulmányok*. Bp., Telosz, 1996. (2. kötet) 24-33. (Borzásák 1996)
- CORNELL, T. J.: *The formation of the historical tradition of early Rome*. In: *Past Perspectives: studies in Greek and Roman historical writing*. (Papers presented at a conference in Leeds, 6-8 April 1983) Szerk. I. S. MOXON, J. D. SMART, A.J. WOODMAN. Cambridge, Cambridge University Press, 1986. (Cornell 1986)
- CROOK, J.A.: *Political History, 30 B.C. to A.D. 14*. In: *The Augustan Empire, 43 B.C.–A.D. 69*. Szerk.: BOWMAN, Alan K. Cambridge, Cambridge University Press. 1996². 70-113. (The Cambridge Ancient History, X. kötet) (Crook 1996)
- DUMÉZIL, Georges: *Róma első négy királya*. In: Georges DUMÉZIL: *Mítosz és eposz. Taulmányok*. Bp., Gondolat, 1986. 7-43. (Dumézil 1986)
- EDLUND, Ingrid E. M.: *Must a king die? The death and disappearance of Romulus*. In: *La Prosa del Passato*. 39. (1984) 401-408. (Edlund 1984)
- ENNIUS: *The Annals of Q. Ennius*. Szerk, bevez., komment. Otto SKUTSCH. Oxford, Clarendon Press, 1985. (Skutsch 1985)
- FORSYTHE, Gary: *Livy and early Rome. A study in historical method and judgement*. Stuttgart, Franz Steiner, 1999. (Forsythe 1999)

GOSLING, Anne: *Sending up the founder: Ovid and the apotheosis of Romulus*. In: Acta Classica 45. (2002) 51-69. **(Gosling 2002)**

HAHN István: *Róma istenei*. Bp., 1975.

HAVAS László – HEGYI W. György – SZABÓ Edit: *Római történelem*. Szerk.: NÉMETH György. Bp, Osiris, 2007. **(Római történelem 2007)**

HAVAS László: *Cicero és Róma alapításánk 700. évfordulója*. In: *Cicero öröksége: tanulmányok a szónok-politikus születésének 2100. évfordulója alkalmából*. Szerk. HAVAS László. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995. 45-59. **(Havas 1995)**

HERBERT-BROWN, Geraldine: *Ovid and the Fasti: An Historical Study*. Oxford, Oxford University Press, 1994. **(Herbert-Brown 1994)**

HIRST, Gertrude: *The significance of augustior as applied to Hercules and to Romulus: a note on Livy I, 7, 9. and I, 8, 9*. In: American Journal of Philology. 47, 4. (1926) 347-357. **(Hirst 1926)**

KÖVES-ZULAUF, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, Telosz, 1995. **(Köves-Zulauf 1995)**

Marcus Tullius CICERO: *Az istenek természete*. Ford. ford. a jegyzeteket és az utószót írta HAVAS László. Szeged, LAZI, 2004. (Utószó: 222-254) **(Havas 2004/b)**

Marcus Tullius CICERO: *Tusculumi eszmecsere*. Ford. VEKERDI József. Budapest, 2004. Kisérőtanulmány: HAVAS László. (tanulmány: 275-331) **(Havas 2004)**

Marcus Tullius CICERO: *A jóslásról*. ford. a jegyzeteket és az utószót írta HOFFMANN Zsuzsanna. Szeged, Belvedere Meridionale, 2001. (Utószó 156-164.) **(Hoffmann 2001)**

MERKELBACH, Reinhold: *Augustus und Romulus*. In: Philologus 104, 1-2 (1960) 149-153. **(Merkelbach 1960)**

MOMIGLIANO, A.: *The origins of Rome*. In: *The Rise of Rome to 220 B.C.* Szerk. F.W. WALBANK; A.E. ASTIN, M.W. FREDERIKSEN, R.M. OGILVIE. Cambridge, Cambridge University Press, 1989². (The Cambridge Ancient History VII. kötet) 52-113. **(Momigliano 1989)**

MURGATROYD, Paul: *Mythical and legendary narrative in Ovid's Fasti*. Leiden [etc.], Brill. 2005. **(Murgatroyd 2005)**

- NÉMETH György: *Romulus*. In: NÉMETH György: *Karthágó és a só*. Az ókortörténet babonái. Bp., Korona, 2002. 49-61. **(Németh 2002)**
- OGILVIE, R. M. – DRUMMOND, A.: *The sources for early Roman history*. In: *The Rise of Rome to 220 B.C.* Szerk. F.W. WALBANK; A.E. ASTIN, M.W. FREDERIKSEN, R.M. OGILVIE. Cambridge, Cambridge University Press, 1989². (The Cambridge Ancient History VII. kötet) 1-30. **(Ogilvie-Drummond 1989)**
- OGILVIE, R. M.: *A Commentary on Livy. Books 1-5*. Oxford, Clarendon Press, 1965. **(Ogilvie 1965)**
- OSWALD Júlia: *Róma alapítási mítoszai*. In: *Sic Itur Ad Astra*. 2005./1-2. 15-42. **(Oswald 2005)**
- Római történelem: Szöveggyűjtemény*. Szerk. BORHY László. Budapest, Osiris, 1998. **(Szöveggyűjtemény)**
- STAMBAUGH, John. E.: *The Ancient Roman City*. Baltimore, The John Hopkins University Press, 1988. **(Stambaugh 1988)**
- WISEMAN, T. P.: *Remus. A Roman myth*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995. **(Wiseman 1995)**
- ZWIERLEIN, Otto: *Die Wölfin und die Zwillinge in der römischen Historiographie*. Paderborn [etc.], Ferdinand Schöningh, 2003. **(Zwierlein 2003)**

